

Juridiska institutionen
Handelshögskolan vid Göteborgs universitet

Uppsats för tillämpade studier, 20 p
Jur. kand. programmet

Psykisk störning och straffansvar

Fredrik Guldbbrand

Handledare:
Gösta Westerlund

Förkortningar	2
1. Uppsatsens syfte, utgångspunkter m.m.	3
1.1 Inledning	3
1.2 Syfte och frågeställningar	4
1.3 Utgångspunkter.....	5
1.4 Avgränsningar	7
1.5 Material och metod	8
1.6 Disposition	8
2. Historisk bakgrund	10
3. Brottets objektiva respektive subjektiva sida.....	15
3.1 Inledning	15
3.2 Brottets objektiva sida	15
3.3 Brottets subjektiva sida.....	17
3.3.1 Allmänt om subjektiva rekvisit.....	17
3.3.2 Medvetandekravet.....	18
3.3.3 Varierande former av uppsåt beroende på de olika objektiva rekvisiten	23
3.3.4 Oaktsamhet	28
4. Gärningar begångna under självförvällat rus.....	30
4.1 Allmänt om rusbestämmelserna	30
4.2 Andra tillstånd som faller under 1 kap. 2 § 2 st. BrB	33
5. Tillräknelighetsläran.....	36
6. Gällande bestämmelser avseende psykiskt störda lagöverträdare.....	43
6.1 Fängelseförbudet i den nuvarande lagstiftningen.....	43
6.2 Straffmildring enligt 29 kap. 3 § 1 st. 2 p BrB.....	44
6.3 Åtalsunderlåtelse enligt 20 kap. 7 § RB.....	44
6.4 Nedläggning av förundersökning	46
6.5 Överlämnande till rättspsykiatrisk vård.....	46
6.6 Rättspsykiatrisk undersökning m.m.....	48
6.7 Begreppet allvarlig psykisk störning	50
6.8 Praxis	53
7. Prövningen av det subjektiva rekvisitet vid psykisk störning.....	61
8. Särskilt om kortvariga förvirringstillstånd.....	65
9. Ett försök att sammanfatta frågan om straffrättsligt ansvar för psykiskt störda lagöverträdare	71
10. Avslutande diskussion - ett system i behov av förändring?.....	74
11. Källor	80
Bilaga - 5 kap. 5 § SL i dess lydelse innan BrB:s tillkomst	83

Förkortningar

BrB	Brottsbalken
BrP	Lagen (1964:163) om införande av brottsbalken
HD	Högsta domstolen
HovR:n	Hovrätten
HSL	Hälso- och sjukvårdslagen (1982:763)
JT	Juridisk Tidskrift
JustR	Justitieråd
JuU	Justitieutskottet
KBrB	Kommentaren till brottsbalken
LPT	Lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård
LRPU	Lag (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning
LRV	Lag (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård
LSPV	Lag (1966:293) om beredande av sluten psykiatrisk vård i vissa fall
LSS	Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade
LVM	Lag (1988:870) om vård av missbrukare i vissa fall
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv, avd. I
NTfK	Nordisk Tidskrift for Kriminalvidenskab
prop.	proposition
RB	Rättegångsbalken
RH	Rättsfall från hovrätterna
SL	Strafflagen
SOU	Statens offentliga utredningar
SvJT	Svensk Juristtidning
TR:n	Tingsrätten

1. Uppsatsens syfte, utgångspunkter m.m.

1.1 Inledning

I de flesta samhällen som har nått åtminstone en viss grad av organisation och storlek, torde man ha velat bekämpa oönskade beteenden genom att kriminalisera dessa företeelser. Formerna för att avgöra vad som är brottsligt har naturligtvis varierat genom historien. De förhärskande normerna på området kan ha uppkommit inom ramarna för ett stamsamhälles gemenskap, uttolkats från religiösa urkunder, varit föremål för en enväldig furstes godtycke eller stiftats som lag av en parlamentarisk församling.

I vart fall i den sistnämnda formen av beslutsfattande forum (men i flera fall även i tidigare samhällen) har man så att säga gjort skillnad på folk och folk. Vissa kategorier av medborgarna har särbehandlats med avseende på ansvaret för kriminaliserade gärningar. Typexemplet torde vara barn och personer som har ansetts vara från sina sinnens fulla bruk. För att kunna drabbas av det straff som följer på en kriminaliserad gärning krävs det att vederbörande kan sägas ha någon form av moraliskt ansvar för den begångna gärningen. Han måste ha utfört beteendet som en följd av ett mer eller mindre övervägt beslut att göra något som han vet ogillas av samhället. Att man väljer att bryta mot de normer som slagits fast i t.ex. form av en lag, leder således till att gärningsmannen klandras i form av ett straff. Men barn och psykiskt störda har sällan förmågan att ta till sig grundläggande uppfattningar om vad som anses vara rätt och fel. Med hänsyn till bristande mognad och begåvningsnivå förmår man inte heller inse konsekvenserna av sitt handlande (en treåring kan ju ha någon sorts uppfattning om att det är "dumt" att tillfoga annan smärta eller kroppsskada, men det är högst tveksamt om han fullt ut inser följden av att med full kraft drämna till lekkamraten i sandlådan med en spade).

Således har dessa grupper befriats från vad vi skulle beteckna som straffrättsligt ansvar. I vart fall har den bristande utvecklingen eller klena begåvningen ansetts utgöra en förmildrande omständighet för det fall att ansvar ändå skulle anses föreligga. Detta hindrar inte att en rad följdfrågor väcks. Hur avgör man lämpligen vilka personkategorier som ska särbehandlas i straffrättsligt avseende? När är man tillräckligt "galen" för att vara fri från ansvar? Vad innebär det egentligen att någon befins vara "galen"? Hur slår man fast att någon befinner sig i ett sådant tillstånd? Var drar man gränsen mellan de som är tillräckligt

avvikande och de som i och för sig är avvikande men inte tillräckligt?¹ På vilka grunder görs den gränsdragningen? Om nu den mentalt otillräckelige inte förtjänar att straffas, ska han då istället vårdas genom samhällets försorg?

Det är alltså inte att förvåna att lagstiftningen kring psykiskt störda lagöverträdare och rättstillämpningen på området ofta blir föremål för diskussion. Inte minst då flera av de senaste årens mest uppmärksammade våldsbrott i det svenska samhället har begåtts av personer som har ansetts vara mer eller mindre avvikande på det psykiska planet och där domstolarnas bedömningar har lett till starka reaktioner. Mot bakgrund av detta menar jag att det finns ett intresse i att ytterligare fördjupa sig i den särskilda problematik som uppstår kring den rättsliga regleringen avseende psykiskt störda brottslingar.

1.2 Syfte och frågeställningar

Syftet med föreliggande uppsats är att närmare redogöra för den svenska rättens behandling av lagöverträdare som bedöms vara psykiskt störda. Med ”behandling” avses här i första hand den status som tillerkänns en psykiskt avvikande person i ansvarshänseende snarare än vad som är t.ex. en lämplig vårdform för vederbörande. Tyngdpunkten i arbetet ligger alltså på ansvars- snarare än påföljdsledet. Eftersom frågan om ansvar dock är nära förknippad med en efterföljande reaktion från samhällets sida kommer jag dock att i viss mån beröra påföljdssystemet på området.

För att kunna besvara ovan nämnda syfte har jag valt följande frågeställningar:

- Vad innebär det att vara psykiskt störd i lagens mening?
- Gör man skillnader i lagstiftningen mellan dem som betraktas som mer lindrigt psykiskt störda jämfört med de mer grava fallen? Hur ser reglerna ut i så fall? Hur har man valt att betrakta de personer som lider av endast en tillfällig psykisk störning, och där behovet av vårdinsatser kan tänkas vara mindre än hos dem som har problem av mer permanent karaktär?
- Psykiskt störda individer har inte sällan en för ”vanliga” människor starkt avvikande verklighetsuppfattning. Medför detta särskilda problem vid prövningen av den misstänktes uppsåt och får det några konsekvenser i övrigt?

¹ Det torde för övrigt vara vanskligt att överhuvudtaget dra en absolut gräns mellan dem som är psykiskt ”sjuka” respektive ”friska”. Eller som Strahl har uttryckt det: ”Någon normalmänniska i den meningen, att hon skulle sakna egenheter, finns icke.” (Strahl, Ivar, Den svenska kriminalpolitiken, 1970, s. 183).

Ansvars- och påföljdssystemet för psykiskt störda har alltså varit föremål för diskussion under en längre tid. Jag ämnar avslutningsvis diskutera huruvida det är lämpligt med reformer på området och hur dessa i så fall bör utformas. I samband med detta kommer jag att också att beröra de förslag till ändringar av lagstiftningen avseende psykiskt störda lagöverträdare som har förts fram på senare tid.

1.3 Utgångspunkter

Psykisk sjukdom och straffansvar är en mångbottnad diskussion som berör flera olika aspekter. T.ex. kan man ställa sig frågan vad syftet egentligen är med ett system som straffar de individer som gör sig skyldiga till misshagliga gärningar. Är det begångna brottet i sig en omoralisk handling som kräver att gärningsmannen straffas för att på så sätt återställa någon form av samhällelig balans? Straffar vi den brottslige för att på så sätt avskräcka andra, presumtiva brottslingar? Är en kriminellt belastad person, även om han inte har givits en specifik psykiatrisk diagnos, ändå att betrakta som sjuk eller missanpassad och kan han i så fall "botas" av den behandling samhället ådömer honom att genomgå?

Leijonhufvud och Wennberg pekar på att allmänpreventionen kom att betonas som syftet med den svenska kriminalpolitiken i och med 1988 års påföljdsreform, efter att under 1960- och 1970-talen i hög utsträckning präglats av individualpreventiva tankar, den s.k. behandlingsideologin. Det allmänpreventiva straffsystem som har kommit att etableras i Sverige bygger i hög utsträckning på de skandinaviska s.k. moralbildningsteorierna, vilka underströk att straffet i första hand skall ha en moralbildande eller moralförstärkande effekt, snarare än att verka i rent avskräckande syfte. Det är inte verkställandet av straffet som ska avhålla medborgarna från att begå nya brott, utan istället ska straffbudet leda till en moralinstinkt mot den brottsliga handlingen samt ett allmänt moralbud som påbjuder att man ska följa lagarna. I slutändan har förhoppningsvis en vanemässig laglydnad uppstått.²

En förutsättning för att kriminaliseringen ska få det önskade, brottspreventiva syftet är att straffen upplevs som rättvisa och proportionella i förhållande till gärningsmannens skuld. Skulle befolkningen uppleva lagen eller rättstillämpningen som omoralisk kommer effekten att utebli. Således måste alltså lagstiftarens och domstolarnas bedömningar överensstämma med allmänhetens moral.³ Föreställningen om den enskilde individens moraliska ansvar och

² Leijonhufvud, Madeleine och Suzanne Wennberg, *Straffansvar*, 2005, s. 15 ff.

³ Lernestedt, Claes, *Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten*, JT 1996-97, s. 349 f.

personliga skuld hänger i sin tur samman med uppfattningen om att det existerar en fri vilja. Vi föreställer oss att vi i princip är behäftade med en förmåga att själv styra över vårt öde. Skulle vi välja att utföra en handling som lagstiftaren har ansetts böra kriminaliseras är det resultatet av vårt egna val, inte att några yttre omständigheter har tvingat oss till detta. Vi är, kort sagt, inga marionetter. Huruvida vi *verkligen* har en fri vilja och vad som egentligen skall läggas i detta begrepp torde väl vara ett av de filosofiska grundproblemen. Enligt Lernestedt går det också att se begreppet ”fri vilja” ur ett neurofysiologiskt perspektiv. Människans upplevelse av en fri vilja skulle enligt vissa forskningsrön på området delvis vara en illusion.⁴ Denna uppsats syftar dock inte till att på något sätt försöka besvara dessa frågor. Istället utgår jag i detta arbete från att vi *har* en fri vilja på samma sätt som de flesta av oss skulle tolka begreppet, låt vara då för att denna upplevelse *skulle* kunna vara en fiktion utan att vi är fullt medvetna om det.

Samtidigt står det rimligtvis klart att vissa människor inte är kapabla att fatta rationella beslut och inte heller fullt ut kan hållas ansvariga för sina handlingar. Det kan alltså bero på att man är för ung för att ha uppnått en tillräcklig grad av mognad, att man är påverkad av alkohol eller narkotika, eller att man är (tillräckligt) psykiskt störd. Förutsättningen för en fri vilja och medföljande moraliskt ansvar för våra handlingar förutsätter att det i vissa situationer – trots allt - finns ett icke-ansvar. Eftersom ett straffsystem måste upplevas som rättvist för att kunna ha tillräcklig legitimitet innebär det att vissa personer i straffrättsligt hänseende inte kan göras ansvariga för sina handlingar. Den fria viljan är alltså inte oinskränkt i alla lägen.

Sammanfattningsvis kan man säga att jag i fortsättningen utgår från att det finns någonting som kan kallas för en fri vilja och i detta sammanhang ansluter jag mig till någon sorts gängse definition av hur vi upplever detta begrepp. Det faktum att vi har en fri vilja medför att vi kan resonera i termer av personligt ansvar och moralisk skuld för utförda handlingar, t.ex. en kriminaliserad gärning. Oaktat straffets egentliga syfte är det viktigt att det, åtminstone till det yttre, tar sig uttryck i form av offentligt klander av gärningsmannens beteende. I en del fall är det dock uppenbart att vissa personer inte kan klandras för sitt beteende. Det är alltså dem (eller åtminstone vissa personer i denna kategori) som denna uppsats tar sikte på.

⁴ Lernestedt, s. 327

1.4 Avgränsningar

För att inte uppsatsen ska svälla till ohanterliga proportioner kommer jag att inrikta mig på de frågor som har nämnts ovan. Vilken eller vilka påföljder som är mest lämpliga för psykiskt avvikande brottslingar kommer alltså att få ett förhållandevis begränsat utrymme. Dels av utrymmesskäl och dels för att valet av påföljd i form av t.ex. lämplig vård i stor utsträckning är en medicinsk fråga. Detta är ett område som jag helt enkelt saknar erforderlig kompetens att uttala mig om i någon större utsträckning. Jag kommer också att inrikta mig på den nuvarande regleringen avseende psykiskt störda lagöverträdare. Således avser jag att bara beröra den historiska utvecklingen på området på ett allmänt plan och som en bakgrund till framställningen, utan att alltså göra någon mera djupgående idéhistorisk analys av synen på psykisk sjukdom och kriminalitet. I vissa avseenden behandlas äldre rätt förhållandevis ingående, helt enkelt för att kännedom om ett begrepp som t.ex. tillräknelighetsläran är oundgänglig för att förstå det nuvarande systemet och dess utformning.

Ända sedan BrB:s införande, men även dessförinnan, har en stor del av diskussionen om psykisk störning och straffansvar kommit att handla om dem som har befunnits lida av tillfällig sinnesförvirring. Det har i doktrinen ansetts att lagstiftningen på området inte är helt klargörande. Inte heller praxisbildningen har gett några entydiga svar på hur rättsläget skall tolkas. En av de mest uppmärksammade aspekterna av regleringen kring tillfälligt sinnesförvirrades straffansvar har varit det faktum att det i princip inte är möjligt att döma den som har begått t.ex. ett mycket grovt våldsbrott, under påverkan av ett kortvarigt psykosartat tillstånd, till vare sig fängelse eller rättspsykiatrisk vård. I NJA 1995 s. 48 hade den tilltalade befunnits skyldig till flera fall av mord och försök till mord. När gärningarna begicks led den tilltalade, F, av en allvarlig psykisk störning, vilket i regel innebär ett förbud mot att döma till fängelse i enlighet med bestämmelserna i 30 kap. 6 § BrB. Vid tillfället för domens avkunnande hade han dock tillfrisknat och kunde därför inte dömas till rättspsykiatrisk vård enligt 31 kap. 3 § BrB. Det var alltså fullt tänkbart att den enda möjliga påföljden för F, trots gärningarnas extremt höga straffvärde, hade kunnat bli skyddstillsyn, något som av många upplevdes som djupt otillfredsställande och som ett tecken på att det nuvarande rättsläget är behäftat med allvarliga brister.

Således menar jag att det finns ett stort intresse att närmare diskutera de tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdarna. Det är uppenbart att problematiken på detta område väcker många frågor, om inte annat för att rättsläget alltså inte är helt klart. Tyngdpunkten i den

föreliggande framställningen kommer därför till stor del att ligga på frågan om straffansvaret för dem som lider av en tillfällig psykisk störning. I jämförelse kommer behandlingen av de mer permanent psykiskt störda att behandlas inte fullt lika ingående, om inte annat för att rättsläget i detta avseende inte kan sägas vara fullt lika oklart. Dessutom tenderar det emellanåt i dessa fall att bli mer av en psykiatrisk diskussion snarare än en juridisk.

1.5 Material och metod

I mitt arbete kommer jag att förlita mig på studier av relevant författningstext samt dess förarbeten. Jag kommer också att beakta den praxis som har uppkommit avseende brott begångna av psykiskt störda lagöverträdare. Vidare avser jag att även använda mig av den doktrin som finns tillgänglig rörande psykisk störning och straffansvar.

Som nämnts ovan tar arbetet sikte på vad som brukar kallas för gällande rätt samt de principer och värderingar som utgör grunden för den rättsliga regleringen på området. Man skulle således kunna säga att studien, åtminstone delvis, är kvalitativ till sin natur eftersom den behandlar de idéer och tankar som har fått motivera lagstiftningens utformning och som även påverkar dess tillämpning. Detta till skillnad från en kvantitativ studie, som t.ex. hade kunnat fokusera på hur domstolarna i praktiken väljer att tillämpa lagstiftningen avseende psykiskt störda gärningsmän.

1.6 Disposition

Närmast kommer jag att ge ett kortare historiskt perspektiv på den svenska rättens utveckling fram till dagens situation. Därefter kommer jag att behandla uppsåtsbegreppet och då fokusera på de aspekter som kan vara av intresse avseende prövningen av uppsåt hos psykiskt störda lagöverträdare. Tillräknelighetsläran, som utgjorde en viktig grund för den tidigare lagstiftningen och som har fortsatt relevans för de nuvarande bestämmelserna, tas upp i ett särskilt kapitel. Även de s.k. konformitets- och skuldprinciperna, som delvis redan har berörts ovan, behandlas relativt ingående.

Det i dagens system så viktiga begreppet ”allvarlig psykisk störning” beskrivs också närmare och följs sedan av en redogörelse för de särskilda problem som kan tänkas uppstå i samband med uppsåtsprövningen avseende psykiskt störda lagöverträdare. Högsta domstolens praxis på området har bidragit till att forma gällande rätt, varför relevanta rättsfall kommer att

beröras ingående. Som nämnts ovan har problematiken kring de tillfälligt psykiskt störda lagöverträdarna lett till flera rättsfall av betydelse och en ganska omfattande diskussion i doktrinen, varför detta ämne kommer att beröras i ett särskilt kapitel. Avslutningsvis kommenterar jag huruvida dagens system är i behov av reformer och hur dessa i så fall bör se ut.

2. Historisk bakgrund

Särbehandlig av psykiskt störda i straffrättsligt hänseende är ingen ny företeelse. I SOU 1996:185 beskrivs hur man redan i det äldsta judiska samhället och det antika Grekland betraktade de psykiskt sjuka som utan normalt mänskligt förnuft, vilket föranledde att de inte ansågs kunna göras ansvariga för sina handlingar. Även den romerska rätten tog hänsyn till förekomsten av psykisk störning vid ett begånget brott. Till skillnad från de äldre rättssystemen var dock synen på de psykiska sjukdomarnas karaktär och konsekvenser mera utvecklade. Dessutom skilde man inom den romerska rätten mellan olika typer av psykisk sjukdom eller vansinne. I den mån den psykiskt sjuke förklarades fri från straff berodde det på att hans handlingar inte ansågs vara resultatet av en fri vilja.⁵

Utvecklingen i svenskt hänseende utvecklas av Grönwall och Holgersson, som pekar på att psykiskt störda från och med medeltiden kom att särbehandlas i flera avseenden. Enligt nordiska samtida lagtexter förelåg i straffrättsligt hänseende strafffrihet för gärningar begångna av en psykiskt störd. Istället kunde anhöriga i viss mån hållas ansvariga om det ansågs att man varit försumliga i tillsynen av den ”galne” släktingen. Under 1400- och 1500-talen utdömdes dock straff bland psykiskt störda mot bakgrund av avskräckningstanken. I och med Gustav Vasa och reformationen kom statsmakterna att ta över ansvaret för vården av de psykiskt sjuka. Från att tidigare ha betraktats som besatt av onda andar eller straffad av Gud kom nu den psykiskt sjukes tillstånd att förklaras ur ett medicinskt perspektiv – vederbörande ansågs helt enkelt vara sjuk. Som ett led i detta ändrade synsätt kom kyrkan att förlora sitt ansvar för de psykiskt sjukas vård till statsmakterna. Ett antal centralhospital etablerades nu runtom i landet, där behandlingen bl.a. gick ut på att den intagne skulle skiljas från omgivningen genom att isoleras i sin cell. Ensamheten ansågs medföra en återuppfostrande effekt, inte bara på psykiskt störda utan även på grupper som barn, kriminella, lösdrivare och fattiga.⁶

Från och med slutet av 1790-talet tillkom på kontinenten en rad nya strafflagar som alla hade sin grund i den klassiska straffrättsskolan. Denna inriktning var resultatet av de idéer som fördes fram av upplysningstidens filosofer och samhällsreformatorer. Människans fria vilja sattes i centrum i den klassiska straffrättsskolan. Om någon valde att göra sig skyldig till ett brott, följde på detta en moralisk skuld som måste sonas genom ett straff. Principerna om legalitet, proportionalitet och likhet inför lagen kom i detta hänseende att spela en viktig roll.

⁵ SOU 1996:185, del I, s. 514

⁶ Grönwall, Lars och Leif Holgersson, Psykiatri, tvånget och lagen, 2001, s. 13 f.

Det är värt att notera att vissa individer, som barn, utvecklingsstörda och psykiskt sjuka, inte ansågs vara fria och förnuftiga och de var därför exkluderade från straffrättsligt ansvar.⁷

På de brittiska öarna kom rättsutvecklingen att i hög grad påverkas av de s.k. M’Naghten-reglerna från 1843, som också får sägas knyta an till den klassiska straffrättens principer. Bakgrunden, vilket beskrivs i SOU 2002:3 var ett rättsfall där domstolen slog fast att den misstänkte var att betrakta som frisk och därmed också ansvarig för sina handlingar om inte motsatsen hade bevisats. För att sinnessjukdom skulle kunna åberopas som en grund för ansvarsfrihet, måste det visas att den tilltalade vid brottstillfället led av en psykisk störning som påverkade dennes förmåga att resonera förnuftsmässigt. Därutöver skall den psykiska störningen dessutom medföra att gärningsmannen inte förstod vad han gjorde, eller att han inte förstod att det han gjorde var fel. I den engelska rätten gäller dessa regler än idag som definition på det tillstånd den tilltalade skall ha befunnit sig i vid tidpunkten för brottet för att kunna straffriförklaras.⁸

SOU 1996:185 beskriver vidare hur man under 1800-talet började att i allt högre utsträckning intressera sig för brottslingens person vid påföljdsbestämningen, till skillnad från den klassiska skolan som satte den brottsliga gärningen i centrum. De nya teorier som nu kom att få inflytande över kriminalpolitiken kallades för den positiva skolan. Brottsligheten sågs enligt denna inriktning som ett socialt fenomen och något som kunde förklaras ur ett vetenskapligt perspektiv. Man menade dels att vissa personer helt enkelt var födda till förbrytare, men också att miljömässiga faktorer hade en stor inverkan på en kriminell persons beteende. Straffet skulle utgå från vad som var ändamålsenligt för att avhålla den tilltalade från att begå nya brott. Den vedergällande funktionen förkastades mer eller mindre helt av den positiva skolan.⁹ En variant av den positiva skolan är den moderna eller sociologiska skolan, vars främste företrädare var den tyske straffrättsprofessorn Franz von Liszt. Han betonade visserligen också de samhälleliga faktorernas som ett sätt att förstå brottslighetens natur, men var för den skull inte avvisande till begrepp som uppsåt och moraliskt ansvar hos den kriminelle.¹⁰

Vad gäller utvecklingen i den svenska rätten pekar Grönwall och Holgersson på att 1734 års missgärnings- och straffbalk gett mycket lite vägledning för hur psykiskt störda skulle behandlas i ansvars- och påföljdshänseende. Det ankom i regel på den enskilde domaren att avgöra om sinnessjukdom förelåg hos den tilltalade. I princip skulle den psykiskt störde

⁷ SOU 1996: 185, del I, s. 515

⁸ SOU 2002:3, s. 190 ff.

⁹ SOU 1996:185, del I, s. 515 f.

¹⁰ Leijonhufvud och Wennberg, s. 19 f.

lagöverträdaren åtnjuta straffrihet, men i praktiken tycks strafflindring ha varit vanligare. Under 1800-talet kom dock de sinnessjukas straffrättsliga ställning att anta tydligare former under påverkan av den klassiska skolans principer. Straffet sågs som ett sonande av skuld. Den sinnessjuka kunde emellertid inte ha någon skuld i det han gjorde och var således fri från moraliskt ansvar. I 1864 års strafflag (SL) skilde man i 5 kap. 5 § mellan dem som var tillräkneliga respektive icke tillräkneliga. Den sistnämnda kategorin ansågs inte vara i besittning av en tillräckligt hög grad av förnuft och gick därför straffria. 5 kap. 6 § SL reglerade ansvaret för de förminskat tillräkneliga, som visserligen inte kom ifråga för ansvarfrihet men väl för straffnedsättning. Under 1900-talet kom den sociologiska skolan att få ett ökat inflytande över den svenska kriminalpolitiken, bl.a. genom straffrättsprofessorn Johan C.W. Thyrén och rättspsykiatern Olof Kinberg. Detta satte sin prägel på det omfattande lagstiftningsarbete som syftade till att ersätta SL med brottsbalken. Strafflagsberedningen, med uppgift att utarbeta ett förslag till påföljdssystem i BrB, föreslog i sitt betänkande Skyddslag (SOU 1956:55) att möjligheten till straffriförklaring skulle avskaffas. Straffriförklaringarna, som hade sin bakgrund i den klassiska straffrätts skolans tänkande, ansågs inte passa in i den mera vårdbetonade modell som föreslogs. Departementschefen instämde i detta synsätt och i och med BrB:s tillkomst kom straffriförklaringarna att avskaffas. Att en lagöverträdare bedömdes som psykiskt störd ansågs inte längre befria denne från ansvar för sina handlingar. I fortsättningen skulle såväl friska som sjuka omfattas av BrB:s påföljdssystem. Det är dock värt att understryka att straffriförklaringarna i ett avseende levde kvar även efter införandet av BrB. De lagöverträdare som bedömdes ha begått brottet under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses som jämställd med sinnessjukdom, kunde inte dömas till fängelse enligt 33 kap. 2 § BrB.¹¹ Påföljdsvalen var begränsade till överlämnande till vård enligt sinnessjuklagen (från och med 1967 slutet psykiatrisk vård), skyddstillsyn, villkorlig dom (från och med 1992) och böter. På så sätt var skillnaden mellan SL:s och BrB:s bestämmelser av mer teoretisk än praktisk betydelse. Det formella avskaffandet av tillräknelighetsläran och den tillhörande straffriheten hade likväl en principiell betydelse – även en psykiskt störd människa ansvarade för sina handlingar. Med några få undantag kom nu Sverige att bli ensamt i världen med denna syn på psykiskt stördas straffrättsliga ansvar.¹²

SOU 1996:185 beskriver hur man under 1970-talet valde att åter se över påföljdsvalen för de psykiskt störda lagöverträdarna, trots den relativt färska lagstiftningen på området. Den s.k.

¹¹ Se mer om den närmare innebörden av dessa begrepp i kap. 6.7

¹² Grönwall och Holgersson, s. 28 f.

Bexeliuskommittén lade 1977 fram betänkandet Psykiskt störda lagöverträdare (SOU 1977:23) där man föreslog att bestämmelserna avseende de psykiskt störda lagöverträdarna skulle omarbetas.

Bexeliuskommitténs förslag utreddes vidare av Socialberedningen i betänkandet Psykiatri, tvånget och lagen (SOU 1984:64). Beredningen föreslog att vanliga påföljdsregler i möjligaste mån skulle tillämpas även beträffande psykiskt störda lagöverträdare, även om man inte helt kunde undvara särskilda regler för denna kategori. Bl.a. föreslogs en ny påföljdscombination som skulle ha gett domstolarna möjlighet att kombinera påföljderna fängelse och rättspsykiatrisk vård. Den dömde skulle så länge behovet kvarstod vara föremål för vård inom rättspsykiatri. Efter vårdens avslutande skulle den dömde överföras till fängelset. På grundval av detta betänkande utarbetades inom justitiedepartementet en promemoria med bl.a. en skiss till ett nytt regelverk avseende psykiskt störda lagöverträdare. Beredningen av denna promemoria ledde sedermera fram till de reformer på området som infördes 1991 (med ikraftträdande 1 januari 1992).¹³ De tidigare begreppen ”sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående karaktär att den måste anses som jämställd med sinnessjukdom” ersattes nu med samlingsbegreppet ”allvarlig psykisk störning”. Hädanefter kom också samma begrepp, allvarlig psykisk störning, att användas i både BrB och den allmänna tvångsvårdslagstiftningen i lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård (LPT). Anledningen till detta var att man ville undanröja den bristande överensstämmelsen mellan den straffrättsliga regleringen och den allmänna vårdlagstiftningen samt anpassa den straffrättsliga särregleringen till aktuell terminologi inom psykiatri. Vidare infördes i och med reformen den särskilda utskrivningsprövningen, vilken innebär att den som lider av en allvarlig psykisk störning och som dömts för allvarligare brottslighet kan, av rätten, överlämnas till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. En förutsättning är också att det föreligger ett orsakssamband mellan den psykiska störningen och brottet.

I betänkandet Straffansvarets gränser (SOU 1996:185) föreslog Straffansvarsutredningen att tillräknelighetsbegreppet skulle återinföras i svensk rätt. Man ansåg att straffrättsligt ansvar inte borde åläggas den som begått den brottsliga gärningen i ett tillstånd av fullständigt förvrängd verklighetsuppfattning eller en mycket hög grad av tvångsmässighet. I de fall där graden av psykisk störning inte är lika påtaglig, skulle dock fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB och påföljden överlämnande till rättspsykiatrisk avskaffas i dess nuvarande form.

¹³ SOU 1996:185, del I, s. 518

Psykiskt störda brottslingar skulle alltså fortsättningsvis i princip kunna dömas till fängelse. Behovet av psykiatrisk vård skulle då istället ges inom ramen för verkställigheten av fängelsestraffet. Vidare berördes också den problematik som hade aktualiserats i samband med Flink-fallet, d.v.s. självförvållade psykiska abnormtillstånd av kortvarig natur.

Straffansvarsutredningens betänkande låg till grund för Psykansvarskommitténs arbete som redovisades i *Psykisk störning, brott och ansvar* (SOU 2002:3). Psykansvarskommittén instämde i att tillräknelighet åter borde bli en del av den svenska straffrätten samt att systemet med fängelseförbud och möjligheten att döma till rättspsykiatrisk vård borde avskaffas. I likhet med Straffansvarsutredningen menade man även att en särskild frihetsberövande reaktion, samhällsskyddsåtgärder, borde införas. En samhällsskyddsåtgärd är tänkt att tillämpas mot de brottslingar som har begått synnerligen allvarliga brott mot liv och hälsa och där återfallsrisken är hög, samtidigt som det frihetsberövande som annars skulle ha dömts ut inte är tillräckligt för att tillfredsställa samhällsskyddsintresset. Även de personer som straffriförklarats p.g.a. otillräknelighet skall kunna bli föremål för samhällsskyddsåtgärder om skyddsintresset är tillräckligt starkt. Samhällsskyddsåtgärderna är tänkta att vara så länge samhällets skyddsintresse kvarstår. Någon absolut maximigräns för frihetsberövandet finns inte. Verkställigheten skall vid behov kombineras med rättspsykiatrisk vård.

Som en följd av kommitténs betänkande bedrivs i skrivand stund arbete inom justitie- och socialdepartementen tillsammans med den nationelle psykiatrisamordnaren. Arbetet är tänkt att på sikt leda till en större reform på området där psykiatris förhållande till kriminalvård och socialtjänst är mer utvecklat än idag. Ett slutligt förslag från regeringens sida i detta ärende kan väntas tidigast hösten 2006.¹⁴

¹⁴ Enligt uppgift från Marie-Louise Ollén, rättssakkunnig på justitiedepartementets straffrättsenhet.

3. Brottets objektiva respektive subjektiva sida

3.1 Inledning

För att en gärning skall föranleda straffansvar krävs att de objektiva rekvisiten i det aktuella straffbudet är föremål för gärningsmannens uppsåtliga handlande eller, i de fall där så särskilt anges, dennes oaktsamhet. Man brukar därför vanligtvis påstå att ett brott består av en objektiv och en subjektiv sida.

3.2 Brottets objektiva sida

Enligt Leijonhufvud och Wennberg utgörs den objektiva sidan av ett brott i regel av en handling från gärningsmannens sida. Med handling avses att den misstänkte utövar någon form av beteende som utspelar sig i yttervärlden. Gärningsmannen kan t.ex. anlägga en brand eller utpeka en annan person såsom brottslig eller klandervärd i sitt levnadssätt. I vissa fall kan ett brott begås genom att man istället underlåter att bete sig på ett visst sätt. Man talar då om antingen ett äkta underlåtenhetsbrott eller ett oäkta underlåtenhetsbrott. Med ett äkta underlåtenhetsbrott avses en gärning som inte kan begås på annat sätt än genom underlåtenhet. Ett exempel på detta ges i 6 kap. 12 § 2 st. BrB om underlåtenhet av nyttjanderättsupplåtare att göra vad som skäligen kan begäras för att förhindra fortsatt koppleriverksamhet. Vad gäller ett oäkta underlåtenhetsbrott förhåller det sig däremot neutralt till frågan om det kan begås genom en handling eller en underlåtenhet att handla. När det i 10 kap. 1 § BrB stadgas att gärningsmannen skall ha åsidosatt sina förpliktelser för att kunna dömas för förskingring, kan åsidosättandet ske genom en aktiv handling, t.ex. att den misstänkte lägger undan till sig själv de pengar han har att redovisa till sin huvudman. Det är dock också möjligt för gärningsmannen att åsidosätta sina förpliktelser genom att låta bli att avskilja anförtrodda medel från sin egna med risk för sammanblandning enligt lagen (1944:181) om redovisningsmedel. I detta sammanhang är det värt att påpeka att vissa brottsbeskrivningar har formulerats på ett sätt som uttryckligen medger att brottet kan begås antingen genom en handling eller genom underlåtenhet. Ett tydligt exempel på detta är mened

i 15 kap. 1 § BrB som omfattar såväl lämnande av osann uppgift som förtigande av sanningen.¹⁵

I flertalet straffbud måste dessutom, utöver handlingen, en viss effekt ha inträffat för att brott skall föreligga. T.ex. mord, dråp eller vållande till annans död förutsätter att någon har dött som en följd av gärningsmannens handlande. I vissa fall behöver dock inte någon effekt ha förelagat för att ett brott skall vara för handen. Istället räcker det att en fara av något slag har uppkommit, oavsett om den befarade effekten sedermera inträffar eller ej. Leijonhufvud och Wennberg beskriver det som så att en mordbrand föreligger såväl i de fall då människor skadas eller omfattande förstörelse av annans egendom inträffar, som när vare sig människor eller egendom kommer till skada. Huvudsaken är att det vid en viss tidpunkt existerar en möjlighetsrelation mellan å ena sidan den anlagda branden och å andra sidan skada på människor eller annans egendom. Om det var möjligt och till och med sannolikt att effekten skulle inträffa, förelåg fara, även om brandkåren snabbt lyckades ta sig till platsen och släcka elden innan någon skada uppkom. Om det däremot förhöll sig så att det inte fanns vare sig några människor eller någon egendom tillhörande någon annan i närheten av brandplatsen, p.g.a. elden anlades på en ödetomt där folk inte har vistats på flera år, var det per definition ingen fara för någon skada. I det första fallet förelåg trots allt fara eftersom räddandet av människor och egendom hängde på att brandkåren snabbt kunde rycka ut. Utfallet kan här sägas ha berott på mer eller mindre tillfälliga omständigheter. I det andra fallet hade det dock varit omöjligt för människor eller egendom att ta skada, och således förelåg naturligtvis heller ingen fara för detta.¹⁶

I andra straffbud har man ställt upp ett krav på s.k. abstrakt fara, t.ex. i 9 kap. 6 § 1 st. 1 p BrB om häleri. Med abstrakt fara avses att gärningen typiskt eller genomsnittligt sett medför en risk att faran förverkligas. Faran behöver dock inte, till skillnad från konkret fara, ha förverkligats i det enskilda fallet.

Ovan har beskrivits två olika typer av brott, handlings- respektive effektbrott. Handlingsbrottet består av en handling (eller en underlåtenhet) medan effektbrottet, vid sidan av handlingen, även uppställer krav på att en effekt (eller fara) skall ha inträffat. I dessa två brottstyper ingår dock ytterligare ett rekvisit, vilket brukar benämnas som brottsrekvisit eller övrigt objektivet rekvisit. Westerlund använder i detta avseende uttrycket gärningsmoment.¹⁷ Gärningsmomentet kan exemplifieras på följande vis. En person skjuter med sitt gevär en

¹⁵ Leijonhufvud och Wennberg, s. 33 ff.

¹⁶ Leijonhufvud och Wennberg, s. 35

¹⁷ Westerlund, Gösta, Stencilsamling i straffrätt, 2002, s. 5

annan människa i avsikt att döda denne. Handlingen består här i själva skjutandet, den eftersträvade effekten utgörs av den andra personens död medan gärningsmomentet består i att det är en människa man skjuter mot. Om skytten istället skjuter i tron att han har en älg i sikte kan han inte göra sig skyldig till uppsåtligt dödande, d.v.s. mord eller dråp. Istället kan han maximalt dömas för vållande till annans död om han borde ha insett att det var en människa och inte en älg som han sköt mot.

Exemplet ovan antyder att det, för att brott skall föreligga, krävs ett subjektivt inslag i gärningsmannens agerande. Man talar i detta sammanhang om brottets subjektiva sida. Jag kommer nu närmast att utveckla detta begrepp.

3.3 Brottets subjektiva sida

3.3.1 Allmänt om subjektiva rekvisit

Under rubriken ovan redogjordes för betydelsen av ett brotts objektiva rekvisit, d.v.s. de omständigheter som har kunnat observeras av en utomstående betraktare. I exemplet med skytten hade man kunnat observera att ett skott avlossades, mot en människa och att en viss effekt, offrets död, inträder. Till det yttre, på ett objektivt plan, har ett mord eller dråp begåtts. Men dessa yttre omständigheter är alltså inte tillräckliga. Skytten måste *medvetet ha begått handlingen*, han måste ha *insett att det var en människa han sköt mot*, samt att han i någon mening måste ha *eftersträvat offrets död*. Han skall ha haft, som det heter, subjektiv täckning till var och ett av de objektiva rekvisiten. Om det brister i subjektiv täckning avseende något av de objektiva rekvisiten kan han, som ovan påpekats, inte dömas för uppsåtligt dödande. Var han vårdslös i förhållande till ett eller flera av de objektiva rekvisiten kan han maximalt göras ansvarig för vållande till annans död. Om han, i förhållande till åtminstone något av de objektiva rekvisiten, saknade såväl uppsåt (också kallat dolus), som att han inte heller visade prov på vårdslöshet (culpa), är beteendet straffritt.¹⁸

Enligt 1 kap. 2 § 1 st. BrB skall, om inte annat är särskilt föreskrivet, en gärning anses som brott endast då den begås uppsåtligen. Detta medför att ett culpöst agerande från gärningsmannens sida kan bestraffas enbart om så är uttryckligen stadgat (såsom är fallet i

¹⁸ Man kan i detta sammanhang tänka sig ytterligare en variant där gärningsmannen har uppsåt till handling och gärningsmoment men varit oaktsam i förhållande till effekten. Han gör sig då skyldig till det uppsåtliga brottet grov misshandel och även oaktsamhetsbrottet vållande till annans död (även om han inte har haft uppsåt till offrets död så får det väl, om man skjuter någon med gevär, anses att man i alla fall har haft uppsåt till att åsamka smärta eller kroppsskada). Se Westerlund, s. IV.

exemplet ovan där frågan om gärningsmannen eventuellt gör sig skyldig till vållande till annans död aktualiseras). I straffbuden används då bl.a. uttryck som ”oaktsamhet” (3 kap. 7 § BrB) eller ”icke insåg men hade skälig anledning (att) antaga” (15 kap. 6 § 2 st. BrB). Principen att de objektiva rekvisiten skall ha subjektiv täckning i form av uppsåt, eller i förekommande fall vårdslöshet, kallas för täckningsprincipen.¹⁹

För att brott skall föreligga krävs alltså i regel att uppsåt föreligger avseende de objektiva rekvisiten. Hur skall då begreppet ”uppsåt” förstås?

1 kap. 2 § 2 st. BrB ger ingen närmare vägledning hur uppsåtsbegreppet skall tolkas. Istället har innebörden av uppsåtet kommit att definieras i praxis och doktrin. Strahl påpekar att uppsåtsrekvisitet skall utformas på ett sätt som bäst gagnar praktiska kriminalpolitiska ändamål, nämligen att begränsa kriminaliseringen till vad som anses önskvärt att straffbelägga såsom uppsåtligt brott. Uppgiften är alltså inte att försöka ge en exakt, vetenskapligt präglad bestämning av uppsåtsbegreppet. Även om vi genom naturvetenskaplig eller psykologisk forskning skulle kunna få en djupare insikt i de mekanismer som styr mänskligt handlande skall inte detta vara avgörande för hur uppsåtet skall definieras.²⁰

3.3.2 Medvetandekravet

Ett grundläggande krav för att uppsåt skall föreligga är att den misstänkte har varit vid medvetande. Detta medför att gärningar begångna under hypnos eller av sömngångare inte anses som brott. Inte heller reflexrörelser anses kunna medföra att uppsåt föreligger. Att en person befinner sig i ett tillstånd av stark affekt medför dock inte att man befrias från straffansvar. Detta framgår om inte annat av **NJA 1968 s. 500**²¹ där gärningsmannen, G, kom i bråk med några raggare som han vid flera tillfällen tidigare hade uppfattat som störande. G ansågs ha befunnit sig i ett tillstånd av höggradig affekt, vilket dock inte befriade honom från ansvar för uppsåtligt brott (grov misshandel). Att man på det här sättet handlar impulsivt

¹⁹ Att täckningsprincipen omfattar såväl gärningsmannens uppsåt som (i förekommande fall) oaktsamhet framgår av Jareborg, Nils, Allmän kriminalrätt, 2001, s. 334 och Leijonhufvud och Wennberg, s. 68. Se även Westerlund, s. 1. I KBrB 1:2 påstås det dock att ”vid prövning av oaktsamhetsrekvisitet tillämpas inte täckningsprincipen. Vad som kräves för att oaktsamhet skall vara straffbar är i stället att oaktsamheten är oaktsamhet i förhållande till något, såsom enligt 3:7 BrB i förhållande till annans liv...” Menar man i KBrB att täckningsprincipen inte omfattar oaktsamhet? Det verkar i och för sig mindre sannolikt att KBrB skulle skilja sig från andra källor på en sådan central punkt bland de straffrättsliga grundbegreppen. Man kan ju emellertid misstänka att samtliga refererade källor i sak har samma syn på täckningsprincipen och oaktsamhet, men att författarna till KBrB har valt att uttrycka det på ett kanske inte helt glasklart sätt.

²⁰ Strahl, Ivar, Allmän straffrätt i vad angår brotten, 1976, s. 90

²¹ När det refereras till ett visst rättsfall i arbetet skrivs detta första gången med fet stil och därefter med normal stil.

utesluter alltså inte att man är medveten om sitt agerande eller att man skulle anses sakna uppsåt. ”Han ser rött men han ser” som Strahl har uttryckt det om dylika handlingar.²² Att G i förevarande rättsfall hade konsumerat en icke oansenlig mängd alkohol och att han kunde misstänkas vara ”stingslig och kompromissoförmögen” till sin natur medförde inte någon ändring av bedömningen. Strahl ger också ett hypotetiskt exempel på en kleptomant som onekligen har drivits av en mer eller mindre oemotståndlig impuls att stjäla. Inte desto mindre föreligger ansvar för uppsåtligt brott. Frågan varför man stjälar är naturligtvis inte ointressant, men spelar i princip ändå ingen roll i frågan avseende det straffrättsliga ansvaret.²³ Däremot kan det få betydelse vid påföljdsbestämningen, vilket utvecklas i detalj under kap. 6.

I praxis finns flera exempel på fall där gärningar har begåtts under inflytande av s.k. patologiskt rus. Detta tillstånd tar sig uttryck i en väldig överreaktion på alkohol från gärningsmannens sida, även om den konsumerade mängden är synnerligen ringa. Den drabbade beter sig som en följd av det patologiska ruset fullständigt omdömeslöst och personlighetsfrämmande och har vanligtvis inga minnesbilder av detta efteråt. Patologiskt rus anses vara en mycket sällsynt företeelse.²⁴ I NJA 1968 s. 471 hade den tilltalade, P, åtalats för bl.a. grovt vållande till annans död efter att ha orsakat en trafikolycka i rattonyktert tillstånd. P ansågs ha begått gärningarna under inflytande av ett patologiskt rustillstånd som innebar en ingående personlighetsförändring. HD menade likväl att uppsåt förelåg till att föra bilen och genom sitt handlande under körningen fick han också anses ha gjort sig skyldig till sådan grov oaktsamhet som åtalet avsåg. Av betydelse i sammanhanget var tydligen att P redan innan det patologiska ruset inträdde hade bestämt sig för att ta bilen till en dotter boende i närheten. När sedan rustillståndet satte in bibehöll han den avsikten och fullföljde så att säga det han redan bestämt sig för att göra. Inte desto mindre får det anses klarlagt att gärningsmannens agerande vid tillfället för brottet i stor utsträckning styrdes av det faktum att hans personlighet och därmed hans omdömesförmåga var kraftigt nedsatt. Detta förhindrade dock alltså inte att uppsåt till att föra bilen förelåg. En i viss mån liknande situation, men med motsatt utgång, var för handen i RH 176:81. Den tilltalade, Ö, hade druckit 15-20 cl sprit utanför en biograf och sedan gått in för att se en film. Hans avsikt när han gick in för att se filmen var att efteråt köra bil hem, trots att han alltså hade druckit så pass mycket sprit att han med all sannolikhet skulle komma att göra sig skyldig till rattfylleri. Ö kom dock att reagera starkt avvikande på alkoholintaget på så sätt att han drabbades av en ”blackout”, något han normalt sett inte borde

²² Strahl 1976, s. 92

²³ Strahl 1976, s. 91

²⁴ Jareborg 2001, s. 340 f.

ha gjort med hänsyn till att alkoholhalten i blodet uppgick till 0,64 promille. Efter biobesöket hade han satt sig i bilen och kört iväg. Ö åtalades för grov vårdslöshet i trafik och rattfylleri. Hovrätten menade att Ö var omedveten om vad han hade gjort och åtalet för grov vårdslöshet i trafik ogillades därför p.g.a. bristande uppsåt. Angående åtalet för rattfylleri hade ju Ö innan den avvikande reaktionen satte in, men efter det att han hade druckit spriten, föresatt sig att köra bilen hem. Hovrätten ogillade dock även åtalet för rattfylleri eftersom Ö, *vid det tillfälle han satte sig i bilen för att köra hem*, inte var medveten om sina handlingar och därigenom också saknade uppsåt att föra bilen. Att han dessförinnan alltså hade bestämt sig för att köra bilen, väl medveten om att han därmed skulle komma att köra rattfull, hade alltså ingen betydelse, till skillnad från i NJA 1968 s. 471. Det avgörande i 1981 års fall var att han saknade uppsåt när färden *påbörjades*, inte att han i princip hade bestämt sig för att köra bilen vid ett tidigare tillfälle.

Det brukar ofta talas om att en handling skall ha begåtts med ”vett och vilja” för att ett uppsåtligt brott skall föreligga. ”Vett” skulle i detta avseende betyda att man har kännedom om sakförhållandena. Av uttrycket ”vilja” att döma skulle man kunna tro att den begångna gärningen skall vara resultatet av ett mer eller mindre övervägt beslut från gärningsmannens sida att handla på ett visst sätt för att uppnå ett visst resultat.²⁵ Som vi såg i NJA 1968 s. 500 anses dock även ett mer eller mindre impulsstyrt beteende räknas in bland de uppsåtliga handlingarna. I doktrinen har också argumenterats för att ”vett och vilja” skall ges en bredare tolkning än vad man annars kan utläsa ur begreppet. Strahl, vari Strömmerstedt²⁶ instämmer, menar att det är tillräckligt att gärningsmannen är medveten om sitt handlande, inte att han faktiskt måste ha gjort ett uttryckligt val att handla på ett visst sätt. Någon egentlig viljeakt är alltså inte nödvändig. Den som riktar ett slag eller en spark mot någon döms för misshandel utan att man behöver visa mer än att han är medveten om detta.²⁷ I NJA 1968 s. 471 och NJA 1968 s. 500 var gärningsmännen uppenbarligen medvetna om sina handlingar och kunde alltså därför dömas för de begångna brotten, även om motiven för deras gärningar i stor utsträckning var ett resultat av de sinnessillstånd man befann sig i. Även Jareborg är kritisk mot användandet av begreppet viljeakt. I princip innebär en viljeakt något som händer eller företas i själen och som en följd av detta utlöser kroppsrörelsen under överbryggande av gränsen mellan den inre och den yttre världen. En sådan dualistisk uppfattning är enligt

²⁵ SOU 1996:185, del I, s. 83

²⁶ Strömmerstedt, Monica, Med vett och vilja, 1987, s. 40

²⁷ Strahl 1976, s. 110

Jareborg orealistisk. Istället tänker man sig att handlingen i sin helhet är förlagd på brottsbegreppets objektiva sida, under förutsättning att medvetenhet föreligger.²⁸

Gärningsmannens medvetande får dock inte ha varit allt för grumligt för att uppsåt skall föreligga. I **NJA 1969 s. 401** hade den tilltalade, I, konsumerat en ganska måttlig mängd alkohol. I, som var diabetiker, drabbades därefter av blodsockersänkning och misshandlade i detta tillstånd en kvinnlig bekant. Enligt domskälen kunde det inte uteslutas att, den i och för sig ringa, alkoholkonsumtionen hade haft betydelse för utlösandet av tillståndet. Det framgår dock inte att I, med anledning av drickandet, borde ha haft någon anledning att misstänka att han skulle reagera som han gjorde. Man betonade också att I under normala förhållanden inte kunde ha något rimligt motiv till det beteende han stod åtalad för. I:s uppträdande gav visserligen de närvarande intryck av medvetna och avsiktliga handlingar. Det kunde emellertid, enligt HD:s majoritet (tre JustR), inte anses tillförlitligt utrett att I var i sådan grad medveten om sitt handlande att brott förelåg i den mening som avses i 1 kap. 2 § 1 st. BrB.

Även i **RH 1993:80** avsåg frågan huruvida en diabetiker, G, hade uppsåt till den begångna gärningen (olovlig körning). Hovrätten menade att G, innan han påbörjade förandet av bilen, hade råkat in i ett tillstånd av blodsockersänkning som innebar att han blev personlighetsförändrad samt även omedveten om sina handlingar. Mot bakgrund av detta ansågs det inte att G, när han påbörjade körningen, var medveten om sitt agerande i den mening som avses i 1 kap. 2 § BrB. Ett äldre rättsfall, **SvJT 1968 ref s. 75**, behandlar också en diabetiker, E, som hade framfört en bil under påverkan av en blodsockersänkning. Till skillnad från de två föregående fallen ansågs E ha uppsåt till det brott han anklagades för (vårdslöshet i trafik och olovlig körning). Domskälen är ganska knapphändiga och ger ingen direkt förklaring till hur vare sig rådhus- eller hovrätten resonerade när man kom fram till att uppsåt förelåg. Det får sägas vara tveksamt vilken bäring detta rättsfall har på liknande situationer, i synnerhet som 1993 års fall också behandlar en förare som fört en bil under i ett tillstånd av blodsockersänkning.

Ytterligare ett fall där medvetandekravet kom att aktualiseras är **RH 62:85**. Den tilltalade, S, hade attackerat sin hustru genom att ta struption och även hugga henne med en papperskniv. Gärningen hade föregåtts av att S en tid dessförinnan hade råkat i religiösa grubblerier som kommit att bli allt djupare till sin karaktär. Vid tidpunkten för gärningen handlade S, enligt den rättspsykiatriska undersökningen, i en djup manodepressiv psykos, ett s.k. maniskt skov. Undersökningsläkaren menade att S:s agerande därmed stått utanför hans kontroll och att

²⁸ Jareborg, Nils, Handling och uppsåt, 1969, s. 67 ff.

innehållet i hans psykotiska tankevärld just då inte går att rekonstruera. HovR:n fann att det inte var utrett att S varit i sådan grad medveten om sin omgivning och sitt handlande att han kunde anses ha haft uppsåt till den begångna gärningen. På delvis samma grunder ogillades åtalet för grov vårdslöshet i trafik och obehörigt avvikande från trafikolycksplats i **RH 1994:78**. Till skillnad från S i 1985 års fall hade den tilltalade, A, en klar minnesbild av den åtalade gärningen. A medgav att han hade kört bil på fel sida av vägen och därigenom tvingat andra bilister att väja, samt att han slutligen sammanstött med en annan personbil. Vid förhandlingen i hovrätten uppgav A att han trodde sig vara odödlig och att han kunde kontrollera tid och rum. A menade vidare att han var övertygad om att han hade fullständig kontroll över situationen och uppfattade inte denna som farlig för vare sig honom själv eller andra trafikanter. Hovrätten kom i sin dom fram till att den tilltalades handlande vid tidpunkten för händelsen stod utanför hans kontroll. Gärningsmannens tankevärld synes ha varit så till den grad utan förankring i verkligheten att han får anses ha varit omedveten om faran med det sätt på vilket han framförde och om att han avvek från en olycksplats. A ansågs mot bakgrund av det anförda inte ha handlat vare sig vårdslöst (angående åtalet för grov vårdslöshet i trafik) eller uppsåtligt (angående åtalet för obehörigt avvikande från trafikolycksplats) och frikändes därför.

I **RH 1999:139** hade den misstänkte, J, åtalats för bl.a. grov misshandel och grovt olaga hot. Gärningarna hade begåtts efter att J hade konsumerat en inte onormalt stor mängd alkohol och därefter, bl.a. som en följd av alkoholkonsumtionen, råkat in i ett reaktivt psykotiskt tillstånd präglad av förvirring, störd verklighetsuppfattning och aggressivitet. J ansågs ha agerat på ett för honom personlighetsfrämmande sätt utan att det fanns någon rimlig psykologisk förklaring till gärningarna. Mot bakgrund av detta kunde det enligt hovrättens majoritet (ett hovrättsråd och de två nämndemännen) inte anses att J var i sådan grad medveten om sitt handlande att han kunde anses ha begått gärningarna uppsåtligt. Minoriteten ansåg dock att den tilltalade hade begått gärningarna uppsåtligt, bl.a. för att man bedömde det som att J:s aggressiva beteende i själva verket inte var främmande för hans personlighet.

Det är svårt att se en helt enhetlig linje i den praxis som berörts ovan. En röd tråd skulle möjligtvis kunna vara att rätten är mindre benägen att finna ett uppsåt hos den tilltalade om det beteende som företas under ett visst abnormtillstånd anses vara främmande för den tilltalades person i vanliga fall. Det är dock naturligtvis vanskligt att dra några säkra slutsatser med hänsyn till de relativt få fall som har berörts här.²⁹

²⁹ Se också Strömmerstedt, s. 123 f.

3.3.3 Varierande former av uppsåt beroende på de olika objektiva rekvisiten

Under avsnitt 3.2 beskrevs en brottslig handling som bestående av, på det objektiva planet, ett handlings- och ett gärningsmoment och i förekommande fall även en effekt. Ett grundläggande krav för att uppsåt skall föreligga är då alltså att gärningsmannen är medveten om sitt handlande. I förhållande till den eventuella effekten i ett straffbud laborerar man med tre olika uppsåtsformer: *direkt uppsåt*, *indirekt uppsåt* samt *likgiltighetsuppsåt*. Med *direkt uppsåt* avses att syftet med gärningsmannens beteende är att uppnå just den aktuella effekten. Om gärningsmannen t.ex. spränger en bil i syfte att beröva föraren livet, föreligger ett direkt uppsåt avseende förarens död. Gärningsmannen kan ju naturligtvis ha olika motiv för sitt agerande. Man kan tänka sig en situation där förövaren hyser intensiva svartsjukekänslor gentemot offret och därför ser ett egenvärde i att denne berövas livet. Ett annat exempel skulle kunna vara att gärningsmannen vill åta sig arvet han är garanterad vid offrets död och med anledning av detta förövar gärningen. I det sistnämnda fallet har inte offrets död något egenvärde för förövaren men inte desto mindre är avsikten med agerandet att taga offret av daga, även om det bara är ett medel för att uppnå ett annat, högre mål. I båda exemplen föreligger alltså ett direkt uppsåt, oavsett motiv. Vissa straffbud kräver direkt uppsåt; att någon av de två andra uppsåtsformerna är uppfylld är alltså inte tillräckligt. I dessa fall brukar lagtexten innehålla formuleringar som ”för att” (se t.ex. 9 kap 9 § BrB), ”söker” (16 kap. 4 § BrB), ”avsiktligen” (23 kap. 7 § BrB) eller ”syfte” (19 kap. 5 § BrB)

Man kan istället tänka sig att gärningsmannen istället eftersträvar att en passagerare i samma bil skall dö och spränger därför fordonet i luften av den anledningen. Som en oundviklig konsekvens av detta kommer även föraren att dödas, vilket förövaren är helt införstådd med. Förarens död är inte något som gärningsmannen eftersträvar i första hand och han skulle spränga bilen i luften även om föraren inte befann sig i fordonet vid brottstillfället. Inte desto mindre låter han sig inte hindras av det faktum att föraren kommer att mista livet. Gärningsmannen anses då ha uppsåt till både passagerarens och förarens död. I förhållande till förarens död föreligger ett *indirekt uppsåt*.³⁰

När det gäller direkt och indirekt uppsåt brukar det hävdas att gärningsmannen skall ha haft full vetskap om effektens inträdande. Han skall, till 100 %, ha insett vad som skulle bli följden av hans gärning. Gärningsmannen har klart för sig på förhand vilken effekt han

³⁰ Exemplet med direkt och indirekt uppsåt bygger på Westerlund, s. 6

eftersträvar med sitt handlande. I realiteten är det dock ofta svårt att visa på en dylik vetskap hos den tilltalade när han utför handlingen. T.ex. grova våldsbrott är antagligen ofta resultatet av ett impulsivt handlande där man svårligen kan finna ett klart och otvetydigt syfte med agerandet. Frågan är då: när agerar man uppsåtligt och när är det ”bara” frågan om straffbar oaktsamhet? Var skall uppsåtets nedre gräns dras?

Under en längre tid ansågs det att den nedre gränsen kunde formuleras genom ett krav på *eventuellt uppsåt* hos gärningsmannen. Man tänker sig då att den tilltalade inte är till 100 % säker på att en viss effekt skall inträda. Likväl inser han att det är möjligt att effekten kan komma att inträda. Man utför då ett hypotetiskt prov där frågan ställs: skulle den misstänkte ha utfört gärningen även om han hade vetat med säkerhet att effekten skulle inträffa. Om svaret på frågan är jakande föreligger ett *hypotetiskt eventuellt uppsåt*.³¹ Denna uppsåtsform har under åren utsatts för en omfattande kritik. Anledningen är att man har ansett det vara otillfredsställande med en uppsåtsbedömning som inte baseras på den faktiska situationen, utan på ett hypotetiskt antagande om hur gärningsmannen skulle ha betett sig om förutsättningarna var annorlunda än de faktiskt var. Även om det hypotetiska eventuella uppsåtet tillämpades i praxis under en lång period kom HD efterhand att i flera domar närma sig ett s.k. *likgiltighetsuppsåt*, se t.ex. NJA 2002 s. 449.³² Med **NJA 2004 s. 176** stod det definitivt klart att uppsåtets nedre gräns hädanefter skall avgöras med tillämpning av likgiltighetsuppsåtet. Fallet avsåg en HIV-smittad man, S, som under en period av några år hade haft ett stort antal oskyddade samlag med sammanlagt tio personer, trots att han var medveten om sin sjukdom. Frågan gällde huruvida S kunde anses ha haft uppsåt till att smitta sina sexualpartners (eftersom ingen av dem visade sig vara smittade åtalades S för försök till grov misshandel). HD konstaterade att det vid vart och ett av samlagen förelegat en faktisk möjlighet för smittöverföring. Den statistiska sannolikheten för detta var dock mycket låg eftersom S under en längre tid hade tagit s.k. bromsmedicin, vilket lett till att mängden HIV-virus i hans blod legat på i det närmaste obefintliga nivåer. Likväl ansåg HD att de oskyddade samlag S hade ägnat sig åt utgjorde ett oacceptabelt risktagande och att det på ett objektivt plan förelåg förutsättningar att döma S för såväl framkallande av fara som försök till grov misshandel. Vid bedömningen av om uppsåtligt brott var för handen kom HD att tillämpa ett likgiltighetsuppsåt. För att en sådan uppsåtsform skall vara för handen krävs det enligt KBrB att gärningsmannen insett risken för att en viss effekt skulle förverkligas samt att

³¹ En mer ovanlig variant av eventuellt uppsåt är det s.k. *faktiska eventuella uppsåtet*, som saknar hypotetiskt prov. Bedömningen grundar sig istället på gärningsmannens faktiska ställningstagande vid gärningstillfället, att han utför gärningen även om effekten med säkerhet inträffar. Se KBrB 1:2

³² KBrB 1:2

han varit likgiltig till förverkligandet av effekten, inte att han enbart varit likgiltig till risken för förverkligandet. Det avgörande är således att förverkligandet av effekten vid gärningstillfället inte utgjorde ett för gärningsmannen relevant skäl att avstå från gärningen. Har gärningsmannen handlat i förlitan på att effekten inte skulle förverkligas har han inte varit likgiltig i denna mening även om hans inställning kan framstå som lättsinnig. Man skall alltså göra en distinktion mellan de fall, då gärningsmannen förlitar sig på att risken inte skall förverkligas (ej likgiltighet) och de fall då han finner sig i eller förlikar sig med riskens förverkligande (likgiltighet). Avsikten förefaller vara att det inte skall finnas några fall däremellan. Om den tilltalade hoppas att risken inte skall förverkligas eller om han inte har tagit ställning till utgången, finns likväl endast de två nämnda alternativen att välja mellan, eftersom man vill undvika såväl hypotetiska resonemang som ett s.k. sannolikhetsuppsåt.³³ I det aktuella fallet visade utredningen inget annat än att S genomfört samlagen i förlitan på att någon smittöverföring inte skulle ske. HD menade vidare att riskbedömningen skall göras i förhållande till varje enskilt samlag. Att S hade haft ett stort antal samlag medförde alltså inte att hans beteende av den anledningen skulle ses som ett tecken på likgiltighet i förhållande till riskens förverkligande. S dömdes för framkallande av fara.³⁴

Även när det gäller gärningsmomentet använder man sig nu av ett likgiltighetsuppsåt som uppsåtets nedre gräns. Till skillnad från uppsåtsbedömningen i förhållande till effekten, tillämpas däremot inte något direkt eller indirekt uppsåt avseende gärningsmomentet. Istället talar man om att gärningsmannen skall ha insett att ifrågavarande omständighet var för handen eller i alla fall uppfattat den som praktiskt taget säker. Leijonhufvud och Wennberg använder i detta sammanhang uttrycket ”insiktsuppsåt”. Anledningen till att man inte tillämpar den ovan nämnda tredelningen av uppsåtet beror på att uppsåtet i detta fall är relaterat till någonting i nuet, till skillnad från effekten, som kommer att inträffa i ett senare ögonblick.³⁵

Vad gäller själva handlingsmomentet talar KBrB om att handlingen skall vara täckt av antingen insiktsuppsåt (också kallat ”vetskap”) eller likgiltighetsuppsåt.³⁶ Jareborg menar däremot att något uppsåt i förhållande till själva handlingen i regel inte förekommer i dolusbegreppets definition. Detta anses vara överflödigt genom att man definierar ”handling” på ett speciellt sätt och räknar handlingens karaktär och egenskaper som gärningsmoment, om

³³ KBrB 1:2

³⁴ En av de tio personer som S hade haft samlag med var medveten om S:s smitta och HD menade därmed att det förelåg samtycke från målsägandens sida till att utsätta sig för faran att smittas. S friades således helt i detta avseende.

³⁵ Leijonhufvud och Wennberg, s. 60

³⁶ KBrB 1:2

de är av straffrättslig relevans.³⁷ Jareborgs argumentation synes mig övertygande. När det gäller t.ex. ett likgiltighetsuppsåt förefaller ett sådant vara mer relevant i förhållande till ett gärningsmoment eller en effekt. Det är svårare att tänka sig att man skulle vara likgiltig till själva handlingen. Det viktiga är alltså att man är medveten om *att* man handlar. Man kan ju i och för sig tänka sig att ”vetskap” enligt KBrB åtminstone till viss del motsvarar det allmänna medvetandekravet. Man ska ha vetskap om *att* man agerar.

Som nämnts ovan under avsnitt 3.3.2 skall begreppet ”vett och vilja” inte tolkas för bokstavligt när man gör en bedömning av uppsåtet. Huvudsaken är att man är medveten dels om att man handlar och dels om vissa sakomständigheter. Enligt Strömmerstedt laborerar Strahl med två medvetenhetsbegrepp som inte är identiska. För det första rör det sig om det slags medvetenhet som brukar uttryckas med att den tilltalade var, eller inte var, medveten om de förhållanden beträffande vilka uppsåt fordras. I detta fall innebär kravet på medvetenhet att den tilltalade inte får ha varit alltför omtöcknad. För det andra är det fråga om medvetenhet i form av ”kännedom”, med vilket avses att man på ett visst, straffrättsligt relevant vis är medveten om det vartill uppsåt fordras. Här avses inte en medvetenhet som direkt har att göra med graden av omtöckning.³⁸ Om man, som i NJA 1968 s. 500, konfronterar raggare med en laddad pistol är det tillräckligt att man är medveten om en viss omständighet, t.ex. att pistolen är laddad, eller att en viss effekt, t.ex. smärta eller kroppsskada, kan bli följden, samtidigt som det inte är nödvändigt att man uttryckligen tänker på det just vid det tillfälle man konfronterar raggarna. Uppsåt föreligger likaledes.³⁹ Det är inte så att det bara har *hänt* något med gärningsmannen bortom dennes kontroll, trots att denne i skottögonblicket knappast rabblar något mantra, där han för sig själv uttrycker en vilja att avlossa ett skott mot någon annan med de konsekvenser som följer av detta. Han har fortfarande kännedom om sakförhållandena, och därmed uppsåt till gärningen. Det har i detta avseende hävdats att det är ogrundat att påstå att ett moment av vilja måste ingå i uppsåtsbegreppet.⁴⁰ Dock bör än en gång påpekas att rena reflexrörelser, som knäreflexer, spasmer och konvulsioner inte räknas som uppsåtliga handlingar. Visserligen rör sig kroppen och personen kan vara medveten om detta, men uppsåt föreligger likväl inte. Strahl: ”Man ser olikheten mot uppsåtlig handling, om man betänker att det i sådana fall som de nämnda är meningslöst att fråga av vilket skäl mannen gjorde rörelsen.”⁴¹ En jämförelse kan också göras med den handlar i mer eller mindre stark

³⁷ Jareborg 1969, s. 2. Se också SOU 1996:185, del I, s. 85

³⁸ Strömmerstedt, s. 51

³⁹ Strahl 1976, s. 110 ff.

⁴⁰ Strömmerstedt, s. 41 ff.

⁴¹ Strahl 1976, s. 90 f.

affekt. Han handlar alltså uppsåtligen trots att det inte är något noga övervägt beslut som leder fram till handlandet. Det sker utan betänketid och på ett sätt som kan uppfattas som instinktivt. Icke desto mindre är det inte fråga om en reflexrörelse eller dylikt, något som annars skulle fria från ansvar. Som konstaterades under 3.3.2 är det ju så att den som ser rött trots allt ändå ser.

Tydligen tänkte man sig i förarbetena att uppsåtsrekvisitet skulle ges en snävare innebörd än vad som har blivit fallet i praktiken. I 5 kap. 5 § 2 st. SL stadgades det om ansvarsfrihet för den som utan eget vållande försatt sig i ett tillstånd där han är från sina sinnens bruk. Enligt lagrådet var en motsvarande reglering obehövlig i BrB eftersom en person som befinner sig i en sådan situation aldrig kan uppfylla uppsåtsrekvisitet. Resultatet av lagrådets kritik blev bestämmelsen i 1 kap. 2 § 2 st. BrB där det framgår att den som självmant försatt sig i ett dylikt tillstånd, och p.g.a. detta saknar uppsåt, ändå kan komma att fällas till ansvar för uppsåtligt brott. Man talar i dessa fall om att uppsåtet fingeras. Lagrådets inställning har dock kritiserats av såväl Strahl⁴² som Jareborg⁴³ på de grunder som framgår ovan. Man kan alltså utan vidare tänka sig en situation där en person, som utan egen förskyllan har blivit omtöcknad, kraftigt berusad eller på annat sätt fått sin personlighet tillfälligt förändrad, likväl har vissa avsikter eller förstår vad han gör, vilket skulle innebära att uppsåtskravet är uppfyllt. Det anses ju räcka med att man är någotsånär medveten om vad man gör, inte att det finns någon uttrycklig vilja bakom agerandet.

Summan av de olika uppsåtsformerna, d.v.s. direkt, indirekt och det då gällande eventuella uppsåtet, kallade Strahl med en sammanfattande term för ”uppsåt, rätt och slätt”.⁴⁴ Med detta avsåg han tydligen det uppsåt som krävs, om inte straffbudet uttryckligen stadgar ett krav på direkt uppsåt.⁴⁵ Det förefaller som att man då måste göra en mer ingående prövning av vilken sorts uppsåt som egentligen föreligger och om det kan anses vara ett direkt sådant. Uttrycket ”uppsåt, rätt och slätt” skall också ses i ljuset av att uppsåtsrekvisitet har fått ett bredare innehåll än vad som kanske först avsågs. Oftast är det tillräckligt att konstatera att uppsåt i någon form föreligger, inte att det nödvändigtvis är en viss sorts uppsåt (d.v.s. direkt uppsåt).

⁴² Strahl 1976, s. 95

⁴³ Jareborg 2001, s. 359 f.

⁴⁴ Strahl 1976, s. 110. Strahl myntade alltså uttrycket ”uppsåt, rätt och slätt” långt innan HD i NJA 2004 s. 176 övergav det eventuella uppsåtet till förmån för ett likgiltighetsuppsåt. Det finns dock enligt min mening ingenting som säger att detta uttryck inte skulle kunna användas även fortsättningsvis, och då inkluderande ett likgiltighetsuppsåt istället för det då gällande eventuella uppsåtet.

⁴⁵ Jareborg 2001, s. 313

3.3.4 Oaktsamhet

Lagtexten ger inget svar på vilket beteende som ska räknas som oaktsamt (culpöst). Oaktsamhet är en s.k. standard, d.v.s. ett rättsligt begrepp vars innebörd ges av utomrättsliga regler stadda i ständig förändring. Klart är dock att oaktsamhet i straffrättslig mening alltid är liktydigt med en inte obetydlig avvikelse från önskvärt handlande eller från den önskvärda aktsamheten.⁴⁶ När domstolarna avgör huruvida ett culpöst beteende föreligger görs en bedömning i två led. Leijonhufvud och Wennberg beskriver förfarandet på följande vis:

Enligt det första ledet skall domstolen fastställa vilka anspråk på aktsamhet som kan ställas på det aktuella området. Därigenom avgör man huruvida beteendet rent objektivt är oförsvarligt. Riktlinjerna för denna bedömning kan i förekommande fall hämtas från relevanta lagar, förordningar och föreskrifter. Om det t.ex. föreligger misstanke om vårdslöshet i trafik skall domstolen hämta vägledning ur gällande trafikföreskrifter. Om det saknas regler på området får culpabedömningen grundas på den aktsamhet som en normalt försiktig person, en ”bonus pater familias,” eller domaren själv skulle ha iakttagit i en motsvarande situation.⁴⁷

Om man i det första ledet har kunnat konstatera att ett culpöst beteende, objektivt sett, är för handen, skall domstolen sedan avgöra om detta beteende kan läggas gärningsmannen till last. Hade det kunnat begäras av honom att han i den aktuella situationen iakttog erforderlig aktsamhet? Enligt Jareborg skall man här ta hänsyn till gärningsmannens individuella egenskaper som bristande kroppskrafter, syn, hörsel, utbildning, kunskap, förekomsten av en psykisk störning m.m. Att man råkar i ett tillstånd av panik och förlorar förmågan att tänka förnuftigt kan medföra att oaktsamhet inte anses föreligga. Det kan däremot anses vara oaktsamt att försätta sig i en situation där det finns fog att misstänka att man hamnar i panik, eller som förutsätter kunskaper som man saknar.⁴⁸ Dessutom bör påpekas att frågan i vilken utsträckning tillräckliga instruktioner givits av andra, som gärningsmannen haft anledning att förlita sig på i sitt agerande, kan ha betydelse vid bedömningen.⁴⁹

Vidare gör man en distinktion mellan omedveten och medveten culpa. I det senare fallet har han ”tagit risken” och därigenom insett möjligheten av effektens inträde eller förekomsten av ett visst gärningsmoment. Gränsdragningen mellan medveten oaktsamhet och likgiltighetsuppsåt dras så att gärningsmannen vid medveten oaktsamhet är likgiltig till riskens förverkligande men räknar också med att den inte skall inträffa, medan han vid ett

⁴⁶ Leijonhufvud och Wennberg, s. 61

⁴⁷ Leijonhufvud och Wennberg s. 61 f. Se också Westerlund, s. 8

⁴⁸ Jareborg 2001, s. 321 f.

⁴⁹ Leijonhufvud och Wennberg s. 62

likgiltighetsuppsåt är likgiltig till riskens förverkligande och således finner sig i att detta kan komma att ske.⁵⁰ Omedveten culpa karakteriseras, enligt Jareborg, på så sätt att gärningsmannen hade skälig anledning anta eller borde ha förstått att en viss följd skulle inträffa eller att en viss omständighet var för handen. Med ”borde ha förstått” avses att gärningsmannen skulle ha förstått, om han hade gjort vad han borde ha gjort. Den omedvetet oaktsamme är mindre klandervärd än den medvetet culpöse, eftersom den likgiltighet han uppvisar är mindre förkastlig. Han visar inte likgiltighet inför förekomsten av en risk, utan likgiltighet inför huruvida det finns en risk som han inte är medveten om.⁵¹

⁵⁰ KBrB 1:2

⁵¹ Jareborg 2001, s. 320

4. Gärningar begångna under självförvållat rus

4.1 Allmänt om rusbestämmelserna

Ända sedan skuldprincipen (d.v.s. principen att endast den som ådagalagt skuld bör drabbas av ett straffrättsligt ansvar, se mer härom under kap. 5) gjorde sitt inträde i de antika rättssystemen har man intresserat sig för behandlingen av de gärningsmän som begått brottsliga handlingar under påverkan av rus och andra tillstånd. Av särskilt intresse har då frågan om självförvållat rus kommit att bli. I SOU 1996:185 beskrivs hur ruset i äldre svensk rättspraxis sågs som en förmildrande omständighet vilket föranledde lindringare straff än eljest. Under 1700-talet började dock nya strömningar göra sig gällande inom straffrättspolitiken som innebar att rustillståndet i fortsättningen inte nödvändigtvis skulle ses till gärningsmannens fördel, i alla fall inte om tillståndet var självförvållat. I och med strafflagens tillkomst 1865 kunde inte den som genom eget vållande försatt sig i ett höggradigt rustillstånd åberopa otillräknelighet. Däremot förelåg fortfarande oenighet om uppsåt skulle fingeras hos den självförvållat berusade för det fall att det subjektiva rekviset inte var uppfyllt p.g.a. ruset.⁵² I förarbetena till BrB betonades det att den som självmant berusat sig eller genom egen förskyllan hamnat i ett stillstånd där man tillfälligt är från sina sinnens bruk, inte skulle kunna hänvisa till bristande uppsåt.⁵³ Detta kom till uttryck i 1 kap. 2 § 2 st. BrB, där det framgår att om en gärning begås under självförvållat rus eller i annat tillstånd där man genom eget vållande var från sina sinnens bruk, föranleder detta inte att gärningen inte skall anses som brott. Som tidigare nämnts avskaffades ju också tillräknelighetskravet i och med BrB:s tillkomst.

Strahl menade emellertid att uppfattningen i förarbetena grundade sig på en missuppfattning av gällande rätt innan BrB:s tillkomst, som enligt Strahl innebar att kravet på uppsåt inte skulle efterges vid självförvållad berusning. Med hänsyn till detta borde BrB 1:2 andra st. blott ses som en uppmaning till domstolarna att inte låta sig förledas att tro att uppsåt eller oaktsamhet är uteslutet bara för att ruset är självförvållat.⁵⁴ Om berusningen är tillräckligt kraftig och uppsåt därmed saknas, skulle alltså den tilltalade kunna gå fri p.g.a. bristande subjektiv täckning, trots att han själv försatt sig i detta tillstånd. Detta gällde dock endast om den berusade misstagit sig på viss omständighet, d.v.s. säga gärningsmomentet. Den som

⁵² SOU 1996 del II, s. 107 ff.

⁵³ SOU 1953:14, 380 ff.

⁵⁴ Strahl, Ivar, Straffansvar vid rus, SvJT 1965, s. 387 f.

blottar sig på ett sätt som är ägnat att väcka anstöt, men p.g.a. sitt tillstånd inte märker att någon annan person är närvarande, skall inte dömas för det uppsåtliga brottet otuktigt beteende.⁵⁵ Att den berusade i sitt tillstånd beter sig aggressivare och mer hämningslöst än vad han skulle göra i nyktert tillstånd, och därigenom begår handlingar som annars vore honom främmande, medför inte att uppsåt saknas. Det är i enlighet med den allmänna uppsåtsläran: han ser rött, men icke desto mindre ser han. Mot bakgrund av det grundläggande medvetandekravet i kap. 3.3.2 får gärningsmannen i princip inte ha varit alltför omtöcknad för att uppsåt skall föreligga. Om det omtöcknade tillståndet har uppkommit genom den tilltalades egen förskyllan torde man dock likväl kunna fingera uppsåtet även i dessa fall.

HD valde dock att inte ta fasta på Strahls uppfattning i sitt avgörande **NJA 1973 s. 590** ("barnvagnsfallet"). En berusad man hade passerat ett hyreshus där han tidigare bott med sin familj. Mannen fick då syn på en barnvagn och drog i sitt berusade tillstånd (den felaktiga) slutsatsen att vagnen var den barnvagn familjen hade glömt vid en tidigare flytt. I syfte att återställa barnvagnen i familjens besittning rullade mannen iväg med densamma. De lägre instanserna dömde mannen för snatteri med hänvisning till att mannens felaktiga uppfattning inte befriade från ansvar för uppsåtligt brott. Man synes alltså ha fingerat uppsåt hos mannen avseende äganderätten till barnvagnen. HD menade också att mannens berusade tillstånd inte medförde att han kunde åberopa bristande uppsåt avseende tillgreppet av vagnen. Enligt HD hade syftet vid BrB:s tillkomst varit att efterge kravet på subjektivt rekvisit vid självförvållad berusning och att detta skulle komma till uttryck i BrB 1:2 andra st. Däremot skulle, enligt förarbetena, inte kravet på uppsåt efterges när vissa brottstyper förutsätter särskild avsikt eller i visst avseende kvalificerat uppsåt. Kravet på tillägnelseuppsåt i 8 kap. 1 och 2 §§ BrB utgör ett sådant kvalificerat uppsåt och med anledning av detta kunde inte den misstänkte anses ha haft uppsåt att tillägna sig barnvagnen. Han dömdes dock för egenmäktigt förfarande eftersom de subjektiva rekvisiten alltså kunde fingeras i övrigt. Mot bakgrund av detta fall kan HD sägas ha anammat ett synsätt där gärningsmannen dömdes för vad han velat i sitt berusade tillstånd samt för vad han skulle ha vetat om han hade varit nykter. Den berusades verkliga vilja (i detta fallet att tillgripa barnvagnen) läggs till grund för bedömningen medan det förhållandet att han misstagit sig i något avseende beaktas enbart för det fall att han skulle ha begått samma misstag i nyktert tillstånd (i nyktert tillstånd skulle han ju tydligen inte ha misstagit sig angående ägandeförhållandena avseende barnvagnen). Uppsåt fingeras dock

⁵⁵ Motsvaras i dagens lagstiftning av sexuellt ofredande (6 kap. 10 § BrB).

alltså inte om straffbudet kräver ett subjektivt överskott som t.ex. tillägnelseuppsåtet i stöldbrottet.

Jareborg medger att NJA 1973 s. 590 ger uttryck för gällande rätt, men är inte desto mindre kritisk till HD:s sätt att resonera. Dessutom menar Jareborg, trots barnvagnsfallet, att rättsläget fortfarande är mycket osäkert. Bl.a. är det inte klarlagt hur stark berusningen måste vara för att kravet på uppsåt skall efterges. Skall uppsåtet fingeras oavsett berusningsgraden, så länge berusningen orsakar bristen i uppsåtet? Problemet med det sistnämnda synsättet är att det ofta är svårt att skaffa sig en hållbar uppfattning om vad gärningsmannen skulle ha insett i ett nyktert tillstånd. Jareborg menar vidare att en kraftigt berusad rattfyllerist, som kör på och dödar en annan person borde, mot bakgrund av NJA 1973 s. 590, dömas för uppsåtligt dödande.⁵⁶ Så sker alltså inte i praxis, vilket skulle understryka att barnvagnsfallet inte äger giltighet i alla situationer där gärningsmannen har agerat i ett berusat tillstånd. Det föreligger ju i och för sig en viss skillnad mellan NJA 1973 s. 590 och en kraftigt berusad rattfyllerist som råkar köra på och döda någon. Gärningsmannen i barnvagnsfallet ville ju tillgripa ett föremål och misstog sig, p.g.a. berusningen, avseende äganderätten till föremålet. Därmed fingeras uppsåtet avseende gärningsmomentet. Motsvarande moment finns väl knappast när vi har att göra med en rattfyllerist. Det är ju inte så att rattfylleristen vill köra *på* något, men råkar av misstag köra på en människa istället. Således skulle det kunna ses som mer logiskt att fingera uppsåt för barnvagnsmannen eftersom denne trots allt ville ta någonting. Rattfylleristen vill ju i allmänhet inte köra på något eller någon och det blir därför mer ologiskt att fingera att han skulle vilja köra på någon och att han dessutom eftersträvar dennes död.

I förarbetena till BrB anförde straffrättskommittén som exempel en berusad person som skjuter mot vad han tror är ett djur, men som visar sig vara en människa. Om skytten inte skulle ha begått detta misstag i nyktert tillstånd skall han, i enlighet med vad som har anförts ovan, dömas för mord eller dråp.⁵⁷ Mig veterligen existerar ingen praxis motsvarande en dylik situation. Skulle verkligen en domstol följa förarbetsuttalandena och principerna i NJA 1973 s. 590 på så sätt att man verkligen är beredd att döma skytten för uppsåtligt dödande? I ett sådant fall finns det ju uppenbara likheter med barnvagnsfallet på ett sätt som inte är fallet med en rattfyllerist. Både gärningsmannen i barnvagnsfallet och skytten har ju, p.g.a. sitt berusade tillstånd, misstagit sig avseende gärningsmomentet. Enligt min mening kan det dock inte uteslutas att det skulle kunna uppfattas som stötande för det allmänna rättsmedvetandet

⁵⁶ Jareborg, s. 339 f.

⁵⁷ SOU 1953:14, 380 ff.

att döma för uppsåtligt dödande i ett sådant fall, och att detta skulle påverka domstolen i sin bedömning, trots uttalandet i förarbetena och principerna i barnvagnsfallet. Många skulle nog ha svårt att förstå varför man skall döma någon för t.ex. mord när han i skottögonblicket trots allt inte hade för avsikt att beröva en människas livet, även om detta misstag skulle bero på självförvållad berusning. Med andra ord torde det ändå finnas fog för Jareborgs uttalande om att rättsläget är oklart. Bedömningen av ”barnvagnsmän” kompliceras ju också av att det sannolikt ofta är svårt att bedöma vad gärningsmannen skulle ha förstått om han hade varit nykter.⁵⁸

Beträffande kravet på oaktsamhet kan det konstateras att man bortser från den försvagning av en berusad persons insikter, omdömesförmåga eller färdigheter, som orsakats av ruset. Man ställer samma krav på gärningsmannen som om han hade varit nykter. I övrigt innebär rusbestämmelsen inte att man efterger kravet på oaktsamhet, utan vanliga regler om oaktsamhet tillämpas i princip. En samtidigt aktsam och berusad person döms alltså inte för oaktsamhetsbrott genom att kravet på oaktsamhet efterges. Däremot kan själva handlingen att berusa sig anses som oaktsam i förhållande till vad man senare gör. Sammantaget kan sägas att stadgandet i 1 kap. 2 § 2 st. BrB inte spelar så stor roll. I allmänhet kan gärningsmannen dömas med tillämpning av vanliga regler.⁵⁹

En förutsättning för att 1 kap. 2 § 2 st. BrB skall kunna tillämpas är att gärningsmannens rus har uppkommit genom eget vållande. Den som frivilligt dricker alkohol i syfte att berusa sig har naturligtvis själv orsakat sitt rustillstånd. Typexemplet härvidlag borde, enligt KBrB, vara att någon dricker mer än han tål och i detta tillstånd begår de brottsliga gärningarna. Någon form av oaktsamhetsbedömning måste dock göras. Om gärningsmannen blir kraftigt berusad av endast en mindre mängd alkohol, och han inte hade anledning att misstänka detta, finns det i regel ingen anledning att bedöma ett sådant tillstånd som självförvållat. Tillståndet anses inte heller ha uppkommit genom egen förskyllan, om någon har lurats att dricka vad han med fog trodde var ett alkoholfritt fruktvin, men som i själva verket visade sig vara alkoholhaltigt.⁶⁰

4.2 Andra tillstånd som faller under 1 kap. 2 § 2 st. BrB

Förevarande bestämmelse avser även fall där den misstänkte, på annat sätt än genom intag av alkohol, tillfälligt var från sina sinnens bruk och att tillståndet är självförvållat. Ett sådant

⁵⁸ Jareborg 2001, s. 340

⁵⁹ Leijonhufvud och Wennberg, s. 76

⁶⁰ KBrB 1:2

tillstånd kan yttra sig i bl.a. omtöckning, förvirring eller personlighetsförändringar och ha sin grund i intag av t.ex. stimulerande eller dövande ämnen.⁶¹

Av särskilt intresse i detta sammanhang är alkoholutlösta psykoser och liknande tillstånd. Frågan är om ett dylikt abnormtillstånd medför att uppsåt skall fingeras om gärningsmannen är medveten om att han kan reagera starkt avvikande på alkohol och trots detta konsumerar rusdrycker. Tillståndet kan ju då sägas vara självförvållat. Ordalydelsen av 1 kap. 2 § 2 st. BrB. tyder inte på något annat än att uppsåt skall fingeras i dessa fall och så hävdar även kommentaren till brottsbalken.⁶² Jareborg menar däremot att den praxis som gällde före BrB:s tillkomst innebar att abnormalt rus inte skulle medföra straffansvar p.g.a. bristande tillräknelighet. Mot bakgrund av detta borde då inte heller uppsåt kunna fingeras i dessa fall.⁶³ Efter avgörandena i **NJA 1995 s. 48** och **NJA 2001 s. 899** kan dock gällande rätt sägas innebära att en tillfällig, alkoholutlöst psykos medför att fängelseförbudet i BrB 30:6 inte tillämpas, under förutsättning att tillståndet bedöms som självförvållat. Eftersom tillräknelighetsläran i BrB ersattes av ett fängelseförbud för den som bedömdes som sinnessjuk (sedermera benämnd som allvarligt psykiskt störd), skulle det synsätt som HD har anammat kunna ses som en avvikelse från den praxis som Jareborg hänvisar till. Den som genom egen förskyllan försatt sig i ett tillstånd där han drabbas av en tillfällig alkoholutlöst psykos kan inte längre hänföras till de fall som faller in under fängelseförbudet (tidigare principen om otillräknelighet). Frågan om uppsåt berördes inte närmare i vare sig NJA 1995 s. 48 eller NJA 2001 s. 899 utan frågan gällde alltså om fängelseförbudet var tillämpligt i dessa fall. Trots detta skulle jag vilja påstå att det, mot bakgrund av dessa fall, inte finns någon anledning att inte tro att uppsåtet skulle kunna fingeras om tillståndet är självförvållat. Enligt Jareborgs argumentation kunde ju uppsåtet inte fingeras som en följd av att dylika tillstånd medförde att otillräknelighet förelåg (vilket ju är ganska logiskt; är man otillräknelig finns det ju, vilket också påpekas i SOU 1996:185, ingen anledning att pröva om uppsåt föreligger).⁶⁴ HD har nu alltså slagit fast att ett självförvållat förvirringstillstånd leder till att

⁶¹ Jareborg 2001, s. 337 och KBrB 1:2

⁶² KBrB 1:2

⁶³ Jareborg, Nils, Straffrättens ansvarslära, 1994, s. 260. En alkoholutlöst psykos medförde enligt detta synsätt att gärningsmannen ansågs som otillräknelig, trots att denne, väl medveten om sitt avvikande sätt att reagera, själv framkallat tillståndet genom att dricka alkohol. I princip borde då gärningsmannen egentligen ses som tillräknelig i enlighet med 5 kap. 5 § 2 st. SL, som ju stadgade att otillräknelighet tillkommer endast den som utan eget vållande råkat i ett tillstånd där han är från sina sinnens fulla bruk. Patologiskt rus och andra tillfälliga akuta toxiska förvirringar räknades emellertid som en sinnessjukdom och hänfördes därför istället till bestämmelsen i 5 kap. 5 § 1 st. SL. Eftersom dylika fall räknades in bland de permanenta störningarna gjordes heller ingen prövning av huruvida tillståndet var självförvållat eller inte. Se Reimer, Stefan, Fängelseförbudet och rus – en precisering i ljuset av ”Flink”, JT 2002/03, s. 157 f.

⁶⁴ SOU 1996:185, del I, s. 559

fängelseförbudet, motsvarigheten till otillräknelighet i BrB, inte är tillämpligt och då borde även uppsåt kunna fingeras i dessa fall (frågan om tillräknelighet och fängelseförbud samt de två ovan nämnda rättsfallen berörs närmare i kap. 5 och 6). I det ovan refererade RH 176:81 (3.3.2) ansågs det inte att den tilltalade borde ha räknat med att den avvikande reaktionen skulle inträda. Han hade därmed utan eget vållande försatt sig i en situation där han saknade uppsåt och åtalet ogillades därför. Utgången blev den motsatta i **SvJT 1978 rf s. 49** där den tilltalade, B, hade konsumerat en del sprit och därefter råkat in i ett höggradigt förvirringstillstånd under vilket han trängde sig in i en grannfrus hem. Där kom han att misshandla grannfrun och hennes minderåriga dotter genom att bl.a. sparka dem. Fråga uppkom huruvida B hade begått gärningarna uppsåtligen. Hovrätten anförde att B under några års tid periodvis hade tagit sömnmedel och lugnande medel. Han hade också märkt att hans alkoholtolerans sjunkit med åldern. Dagarna innan gärningen begicks hade han även lidit av en infektion i kroppen samt lågt blodtryck. Av betydelse i sammanhanget är framförallt att B fyra år tidigare hade reagerat avvikande efter att vid ett tillfälle konsumerat alkohol. Han hade då yttrat hotelser av överdriven karaktär, men – såvitt framgår av referatet – inte brukat något våld. Hovrätten menade att en övergång från aggressivt beteende till våld, såsom var fallet i den senare situationen, inte kunde anses främmande för berusade personer i allmänhet. I det tillstånd B i fysiskt och psykiskt hänseende befann sig vid tidpunkten för gärningen borde han ha räknat med att den icke obetydliga mängd starksprit han hade förtärt skulle kunna göra honom starkt berusad och aggressiv. Han borde därvidlag också ha insett att hans aggression kunde övergå i våld. B ansågs därför ha försatt sig i sitt tillstånd genom eget vållande och enligt 1 kap. 2 § 2 st. BrB bedömdes han som ansvarig för de åtalade gärningarna. Därmed saknade det också betydelse om tillståndet kunde klassificeras som antingen ett patologiskt rus eller någon annan form av sinnessjukdom. Eftersom B alltså lidit av någon sorts sinnessjukdom vid gärningstillfället var 33 kap. 2 § BrB tillämplig. Påföljden bestämdes till skyddstillsyn varvid B under prövotiden skulle underkasta sig den öppna psykiatriska vård som övervakningsnämnden kunde finna erforderlig.

Även i andra fall än alkoholutlösta abnormtillstånd skall, enligt KBrB, en oaktsamhetsbedömning göras huruvida gärningsmannen hade anledning att räkna med att han skulle hamna i ett tillstånd där han är från sina sinnens fulla bruk. En person som följer den medicineringsplan han har ordinerats av en läkare, och p.g.a. detta råkar in i ett dylikt tillstånd, anses inte ha försatt sig i tillståndet genom eget vållande.⁶⁵

⁶⁵ KBrB 1:2

5. Tillräknelighetsläran

Före BrB:s tillkomst skilde man mellan *tillräknande* (imputation) och *tillräknelighet* (imputabilitet). En gärning tillräknades en person om denne uppfyllde kraven på uppsåt eller oaktsamhet. Om han hade ansvarförmåga ansågs han vara tillräknelig.⁶⁶ Frågan om ansvarförmåga och tillräknelighet är nära förknippad med *konformitetsprincipen*, som innebär att en person inte bör hållas ansvarig för en gärning om han inte kunde rätta sig efter gällande regler. Straffrättsligt ansvar förutsätter alltså att gärningsmannen inte var i avsaknad av förmåga eller tillfälle att följa lagens bokstav.⁶⁷ Med *avsaknad av förmåga* avses, enligt Jareborg, (a) att en relevant handling är ofrivillig p.g.a. medvetlöshet och liknande tillstånd, (b) att en underlåten handling är omöjlig att utföra för gärningsmannen, p.g.a. att dennes personliga egenskaper, som t.ex. styrka, kunskap och skicklighet, är otillräckliga, eller (c) att gärningsmannen är psykiskt störd på ett sätt som inverkar på hans kontrollförmåga. Den främsta anledningen till att en person, som har förmåga att rätta sig efter lagen, *saknar tillfälle* att göra det, beror på att denne saknar vetskap om vad som skall göras. I fall av underlåtenhet är fler typer av frånvaro av tillfälle tänkbara, som frånvaro av position, medel, utrustning m.m. Dessa sammanförs dock i allmänhet med fall av frånvaro av förmåga.⁶⁸

Konformitetsprincipen får ses som en av grundbultarna i ett modernt straffrättsystem. Strafflagstiftningen syftar ju som sagt ytterst till att styra medborgarnas beteende och att därigenom få dem att undvika vissa socialt förkastliga och därtill kriminaliserade handlingar. Medborgarna måste dock ha möjlighet att kunna följa lagen. Om samhället väljer att straffa den som inte har haft tillfälle eller möjlighet att följa lagen kommer allmänheten att uppfatta straffsystemet som ett uttryck för godtycklig maktutövning, vilket i sin tur riskerar att undergräva den eftersträfvade allmänpreventiva effekten.⁶⁹ Samhällets möjligheter att utdöma straff förutsätter alltså skuld i den bemärkelsen att gärningsmannen hade förmåga och tillfälle att följa lagen, men detta till trots valde att utföra den gärning som av samhället har stämplats som oacceptabel. Principen att straff förutsätter skuld benämns som *skuldprincipen*.⁷⁰

En psykiskt störd individ kan ofta sägas ha en, om inte helt så i alla fall, inskränkt förmåga att följa gällande lagar och regler. Med hänsyn till konformitetsprincipen skall alltså inte den psykiskt störde ansvara för de gärningar han har företagit sig, även om i och för sig kan sägas

⁶⁶ Jareborg 2001, s. 359

⁶⁷ SOU 1996:185, del I, s. 50

⁶⁸ Jareborg 2001, s. 303 f.

⁶⁹ Leijonhufvud och Wennberg, s. 18

⁷⁰ SOU 2002:3, s. 230

ha uppfyllt uppsåtskravet. Det väsentliga i detta sammanhang är inte att uppsåt föreligger utan att gärningsmannen t.ex. helt har tappat kontakten med verkligheten och att han på så sätt måste anses sakna kontroll över sina handlingsskäl. En person som i sitt psykotiska tillstånd är övertygad om att han befinner sig i finska vinterkriget och p.g.a. detta beskriver vad han tror är sovjetiska soldater (men som egentligen är oskyldiga förbipasserande på en gata), har ju visserligen uppsåt till gärningen. Men samtidigt är hans verklighetsbild så förvriden att han inte borde fällas till ansvar för gärningen, uppsåtet till trots. I det tillstånd gärningsmannen befann sig i kan man, menar vissa, med fog argumentera för att han inte hade förmåga att följa lagen.⁷¹

SL, som hade influerats av den klassiska skolans idéer, stadgade i 5 kap. 5 § att om den misstänkte hade begått gärningen under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses jämställd med sinnessjukdom, skulle han gå fri från ansvar enligt 5 kap. 5 § SL. Domstolens befattning med den tilltalade var i och med straffrifyrklarings avslutad. I KBrB påpekas det att den otillräknelige lagöverträdaren emellertid inte nödvändigtvis lämnades vind för våg med anledning av detta. Om det som ett led i brottmålsrättegången företagits sinnesundersökning enligt den då gällande sinnessjuklagen, och det i undersökningen hade förklarats att den tilltalade var i behov av vård på sinnessjukhus, skulle han enligt samma lag bli föremål för sådan vård. Som en följd av att straffrifyrklaring meddelats kom gärningsmannen således att vårdas på sinnessjukhus, även om brottmålsdomstolen inte direkt kunde förordna om överlämnande till sådan vård. Vård på sinnessjukhus kunde emellertid förekomma även i de fall där straffrifyrklaring inte hade meddelats. Om det ansågs att vård var motiverat, hade rätten möjlighet att döma till villkorlig dom med den föreskriften att gärningsmannen skulle underkasta sig intagning på sinnessjukhus, för att kunna komma i åtnjutande av den villkorliga domen.⁷²

Den klassiska skolan, där termer som ansvar och skuld var centrala begrepp, kom emellertid att ifrågasättas alltmer under den första hälften av 1900-talet. Istället kom mer vetenskapligt inspirerade tankegångar att vinna gehör i debatten. En brottslings beteende kunde förklaras, inte utifrån dennes "fria vilja", utan mot bakgrund av samhällsliga faktorer och/eller gärningsmannens personlighetstyp. En av de mest framträdande kritikerna av den klassiska skolan var rättspsykiatern Olof Kinberg, som menade att alla brottslingar var mer eller mindre

⁷¹ SOU 2002:3, s. 232 f. Här bortser jag från den teoretiska möjlighet gärningsmannen har att åberopa putativt nödvärn.

⁷² KBrB 31:3. Möjligheten att döma till villkorlig dom kombinerat med vård på sinnessjukhus motsvaras idag av skyddstillsyn, som ju kan kombineras med föreskrifter om frivillig vård.

psykiskt defekta. Otillräknelighetsbegreppet, som ju gör en uppdelning i normala och abnorma lagöverträdare, dömdes således ut av Kinberg som en teoretisk absurd, metafysisk fiktion, som dessutom var praktiskt skadlig.⁷³ Enligt den deterministiskt präglade världsbild som Kinberg företrädde, gör människor aldrig något fritt val och man kan därför inte, som följd av en brottslig gärning, ådra sig någon skuld i vanlig mening. Sveri menar att det straffrättsliga reaktionssystemet av dessa skäl inte kunde bygga på den klassiska skolans principer om individens moraliska ansvar för en begången handling. Istället skulle straffrättsystemet utformas utifrån strikt individualpreventiva grunder. Syftet var att förhindra fortsatt brottslighet från den enskilde i framtiden, vilket medförde att valet av påföljd bestämdes utifrån en bedömning av gärningsmannens karaktär snarare än den begångna gärningen. I ett sådant system görs det ingen principiell skillnad mellan sanktioner gentemot dem som å ena sidan bedöms som normala, och dem som anses vara abnorma å andra sidan. Alla medborgare, sinnessjuka eller ej, ansågs bära en ”social ansvarighet” för sina handlingar på så sätt att man var tvungen att underkasta sig en sanktion i den mån samhällets intresse krävde detta.⁷⁴

I sitt slutbetänkande Skyddslag (SOU 1956:55) föreslog också Strafflagberedningen att straffriförklaringarna för de otillräkneliga skulle avskaffas i den nya straffrättsliga lagstiftning som skulle ersätta SL. Anledningen till detta var att man ansåg att tillräknelighetsläran hade spelat ut sin roll. Tillräknelighetsläran gjorde ju skillnad mellan dem som kunde straffas och inte, men allteftersom det tillkommit nya möjligheter att utdöma andra påföljder än straff, var det inte heller nödvändigt att upprätthålla en skarp skiljelinje mellan dem som ansågs vara tillräkneliga respektive otillräkneliga. De psykiskt sjuka lagöverträdarna skulle fortsättningsvis ansvara för sina handlingar och kunna dömas precis som vilka andra lagöverträdare som helst. Enligt förslaget skulle individualpreventiva skäl vara avgörande för huruvida dylika vårdåtgärder skulle komma till stånd.⁷⁵ De mer vårdbetonade och individualpreventiva straffrättsideologierna hade här fått ett tydligt inflytande på förslaget.

Tillräknelighetsläran kom dock inte att rensas ut helt i den nyinstittade brottsbalken. Dess avskaffande låg snarare på det formella planet på så sätt att psykiskt abnorma individer fortsättningsvis kom att särbehandlas i påföljdshänseende, snarare än i ansvarsfrågan. Den som led av sinnessjukdom eller sinnesslöhet eller ett med sinnessjukdom jämförbart tillstånd

⁷³ Wennberg, Suzanne, Behovet av straffrättslig särbehandling av psykiskt avvikande brottslingar – vad är myt och vad är verklighet? JT 1999/2000, s. 630

⁷⁴ Sveri, Knut, Fri från påföljd. Festskrift till Hans Thornstedt. Stockholm 1983 s. 681 f. Se också Schütz-Gårdén, Bettina, Skuld, ansvar och tillräknelighet – svenska reformer ur ett tyskt perspektiv. NTFK 2000 s. 91.

⁷⁵ SOU 1956:55, s. 273 ff. och prop. 1962:10, del C, s. 103 ff.

vid tidpunkten för brottet, kunde inte dömas till fängelse enligt 33 kap. 2 § BrB (motsvaras idag av 30 kap. 6 § BrB). Fängelseförbudet motiverades dock inte med bristande ansvar hos de sinnessjuka, utan med ”humanitära” skäl och utifrån en behandlingssynvinkel, eftersom de psykiskt abnorma i allmänhet inte låter sig avskräckas av straff samt att deras tillstånd riskerar att förvärras p.g.a. den isolering fängelsevistelsen medför.⁷⁶ Enligt Schütz-Gärdén kan det faktum att fängelseförbudet bara gäller när brottet har begåtts under inflytande av den psykiska störningen, och inte nödvändigtvis när gärningsmannen är sinnessjuk vid tidpunkten för domen, ses som en följd av att tillräknelighetslärans resonemang om skuld och klander trots allt lever kvar.⁷⁷

I dåvarande 33 kap. 2 § 3 st. BrB (30 kap. 6 § andra meningen BrB) fanns också en bestämmelse om frihet från påföljd för de fall där fängelse var uteslutet p.g.a. gärningsmannen led av psykisk abnormitet vid tidpunkten för brottet, och där inte heller några andra påföljder ansågs lämpliga. Om den tilltalade inte ansågs tillräckligt sinnesrubbad för att komma ifråga för fängelseförbudet kunde han icke desto mindre erhålla lindrigare straff än eljest i enlighet med 33 kap. 4 § 1 st. BrB (29 kap. 3 § 1 st. 2 p BrB). Dessa bestämmelser kan, enligt Schütz-Gärdén, också ses som uttryck för ett kvardröjande tillräknelighetstänkande i den nyinstiftade brottsbalken.⁷⁸

Tillräknelighetslärans avskaffande, om än blott på det formella planet, innebar att Sverige kom att hamna i en nära nog unik ställning bland världens rättssystem. Inget annat land, förutom Grönland samt de tre amerikanska delstaterna Idaho, Montana och Utah, har valt att inte ställa upp ett krav på tillräknelighet för att straffrättsligt ansvar skall föreligga.⁷⁹ Kritiken mot avskaffandet har tidvis varit hård i doktrinen. Jareborg menar att BrB:s ståndpunkt motiverades av ett förhastat avståndstagande från tanken på att personer kan vara moraliskt ansvariga för sina handlingar. Avskaffandet av tillräknelighetsläran strider, enligt Jareborg, mot konformitetsprincipen och har även medfört påtagliga praktiska problem i och med att man vid misstanke om brott måste ta ställning till huruvida uppsåt eller oaktsamhet har förelegat (tidigare, när tillräknelighetsläran formellt sett var i kraft, var ju frågan om gärningsmannens eventuella culpa eller dolus ointressant om man dessförinnan kommit fram till att vederbörande var otillräknelig och därmed fri från ansvar). Att bedöma om det subjektiva rekvisitet är uppfyllt hos en psykiskt normal människa är svårt nog, och det blir naturligtvis än svårare hos en person med förvriden verklighetsuppfattning (se mer om

⁷⁶ SOU 1956:55, s. 276. Se också Schütz-Gärdén, s. 91

⁷⁷ Schütz-Gärdén, s. 91

⁷⁸ Schütz-Gärdén s. 92

⁷⁹ SOU 2002:3, s. 230, fotnot 4

uppsåtsbedömningen hos psykiskt störda i kap. 7).⁸⁰ Heckscher är också kritisk mot den nuvarande ordningen, som han menar inte tar hänsyn till att straffansvar förutsätter skuld i moralisk mening. Skuld, och därmed straffansvar, utgår från att en gärningsman har förmåga att ta ansvar för sina handlingar. Den som saknar denna förmåga måste då hanteras utanför straffrättens kärnområde, något som alltså inte är fallet i dagens system. Dessutom, menar Heckscher, är tanken med straffrätten att den skall bidra till att styra människors handlingsmönster och således fylla en allmänpreventiv funktion. Ett sådant syfte förutsätter emellertid att den enskilde har förmågan att styra över sina handlingar, något som inte alltid kan sägas vara fallet med den som lider av en psykisk störning, åtminstone inte när störningen är av djupgående karaktär. Även i detta avseende var det alltså ett olyckligt val att avskaffa tillräknelighetskravet. Dagens system lider av att hänsyn till proportionalitet, samhällsskydd, vårdbehov och humanitet flyter samman på ett olyckligt sätt. Ett återinförande av tillräknelighetsläran skulle bättre tillgodose dessa intressen, hävdas det.⁸¹

Det finns dock exempel i doktrinen där man har ställt sig mer positiv till avskaffandet av tillräknelighetskravet. Strahl menar att indelningen i två olika kategorier, tillräknelig respektive otillräknelig, är godtycklig eftersom det inte går att dra någon skarp gräns mellan de som kan ta ansvar för sina handlingar och de som inte kan det. Som påpekats ovan (fotnot 1) menade ju Strahl att någon normalmänniska, fri från psykiska egenheter, inte existerar. Istället hävdas det att "(a)lla är i så motto moraliskt ansvariga, att moralens förhållningsregler gäller för alla." Här förefaller det som om Strahl närmar sig den sociala ansvarighet som kritikerna av den klassiska skolan argumenterade för.⁸²

Straffansvarsutredningen förordade också i sitt betänkande Straffansvarets gränser (SOU 1996:185) att ansvarsförmåga i form av tillräknelighet borde införas på nytt i svensk rätt. Den som p.g.a. av en allvarlig psykisk störning värderar verkligheten på ett felaktigt sätt och därmed får en felaktig motivbild för sitt handlande bör inte klandras för gärningen, även om det subjektiva rekvisitet är uppfyllt. Den som enligt förslaget kan ses som otillräknelig eller inte kan dömas till ansvar eftersom uppsåtskravet inte varit uppfyllt, p.g.a. höggradig förvirring, skulle dock ändå kunna komma i fråga för rättspsykiatrisk vård eller särskilda tvångsåtgärder, benämnda samhällsskyddsåtgärder. Den sistnämnda påföljden var tänkt att

⁸⁰ Jareborg 2001, s. 359

⁸¹ Heckscher, Sten, Tillräknelighet på nytt? Festskrift till Nils Jareborg, 2002 s. 315 f.

⁸² Strahl 1970, s. 43 f. och 183

komma ifråga även för dem som inte led av en allvarlig psykisk störning, men som likväl kan befaras begå nya, allvarliga brott riktade mot andras personliga säkerhet.⁸³

Även i Psykansvarskommitténs utredning *Psykisk störning, brott och ansvar* (SOU 2002:3) behandlades frågan om tillräknelighet. Enligt utredningen fanns det skäl både för och emot ett återinförande av tillräknelighetskravet i svensk rätt. Argumenten för ett återinförande bestod bl.a. av att tillräknelighetskravet bättre tillgodosåg skuldprincipen, som trots utvecklingen under 1900-talet fortfarande är en av grundbultarna i den svenska straffrätten. Det mera vårdbetonade tänkande som efterhand kom att göra insteg innebar alltså inte att principerna om skuld och ansvar kom att bli irrelevanta. Men med det nuvarande systemet tas alltså inte tillräcklig hänsyn till dessa, åtminstone i förhållande till psykiskt störda lagöverträdare. En annan anledning till att tillräknelighet åter borde bli en del i det straffrättsliga systemet var att den moralbildande, och därigenom allmänpreventiva, effekt som straffrätten syftar till att åstadkomma, hämmas av att den som inte har förmåga att följa lagen likväl kan ådömas straffansvar. I ett samhälle där den psykiskt störde, trots sitt tillstånd, straffas, skulle det straffrättsliga systemet uppfattas som orättfärdigt, på samma sätt som om man skulle straffa t.ex. den som uppenbarligen handlar i självförsvar. Det moralbildande syftet får då i slutändan motsatt effekt. Psykansvarskommittén menade även att det i dagsläget finns anledning att tro att uppsåtsrekvisitet i praxis ofta anses vara uppfyllt, trots att en närmare prövning antagligen skulle visa att det är tveksamt att så är fallet. I likhet med *Straffansvarsutredningens* betänkande ansågs detta vara en följd av att den psykiskt störde gärningsmannen, för att kunna bli föremål för vårdinsatser, måste befinnas ansvarig för gärningen, något som alltså skulle medföra att domstolarna möjligtvis varit alltför benägna att finna ett uppsåt hos den tilltalade.⁸⁴

Bland de skäl som talade mot ett återinförande av tillräknelighetsprincipen var, enligt utredningen, att straffsystemet ytterst syftar till att förhindra ny kriminalitet. De lagöverträdare som är i behov av vård skall då kunna bli föremål för lämpliga åtgärder, utan att detta på ett formellt plan hindras av att vederbörande inte kan anses bära ansvar för sina handlingar. Vidare kunde det befaras att ett system där vissa personer betecknas som ansvarslösa, skulle leda till att psykiskt störda stigmatiseras och betraktas som mindre värda. Målet måste vara att i möjligaste mån integrera psykiskt störda i samhället, inte särbehandla dem.⁸⁵ Efter en sammanvägning av de olika argumenten för och emot kom kommittén fram

⁸³ SOU 1996:185, del I, s. 532 ff.

⁸⁴ SOU 2002:3, s. 229 ff. Det kan tilläggas att Sten Heckscher var ordförande i kommittén.

⁸⁵ SOU 2002:3 s. 239 ff.

till att tillräknelighet borde införas på nytt i den svenska rätten samt att fängelseförbudet skulle avskaffas. Man menade att ett system baserat på tillräknelighet skulle kunna ge en fastare grund för ansvarsprövningen och undvika de intressekonflikter mellan vårdbehov och samhällsskydd som kan uppkomma och som därigenom kan påverka bedömningen av huruvida uppsåt föreligger eller inte. Eftersom en tillräknelighetsreglering borde vara snävare än dagens fängelseförbud kan man på så sätt också komma till rätta med de problem som fängelseförbudet har ansetts medföra, t.ex. att ingen tillräckligt ingripande påföljd kan utdömas vid synnerligen allvarlig brottslighet. Det fanns inte heller något som talade för att vårdbehovet skulle bli sämre tillfredsställt i det föreslagna systemet. Kommittén menade att tillräknelighetskravet borde utformas på så sätt att ansvarsfrihet skulle föreligga om gärningsmannen, beroende på t.ex. ett psykotiskt tillstånd som medfört vanföreställningar, saknat förmåga att förstå gärningens innebörd. Även om den tilltalade förstått betydelsen av sitt handlande skulle han anses otillräknelig om han, p.g.a. ett inre tvång i form av t.ex. imperativa hallucinationer, saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter sin förståelse av gärningens innebörd. En person som lider av ett starkt tvångsmässigt beteende kan alltså sägas vara medveten om sitt beteende, men han kan inte desto mindre låta bli att stå emot sina impulser.⁸⁶

Som påpekats ovan (kap. 2) har Psykansvarskommitténs betänkande ännu inte lett till någon lagstiftning på området.

⁸⁶ SOU 2002:3, s. 245 ff.

6. Gällande bestämmelser avseende psykiskt störda lagöverträdare

6.1 Fängelseförbudet i den nuvarande lagstiftningen

Det ovan nämnda fängelseförbudet kommer i dagens lagstiftning till uttryck i 30 kap. 6 § BrB, där det stadgas att den som har begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning inte får dömas till fängelse. Om rätten dessutom finner att ingen annan påföljd bör ådömas är den tilltalade fri från påföljd.

En förutsättning för fängelseförbudets tillämpning är dels att den psykiska störningen har förelegat vid gärningstillfället, och dels att den har haft betydelse för brottet. Propositionen talar i detta sammanhang om att det skall föreligga ett kausalsamband mellan störningen och den begångna gärningen. Om den tilltalade i och för sig led av en psykisk störning vid gärningstillfället, men denna inte kan anses ha haft betydelse för brottet, är fängelseförbudet i princip inte tillämpligt. Var den tilltalade allvarligt psykiskt störd vid gärningstillfället torde man dock i regel kunna presumera att brottet har begåtts under påverkan av störningen.⁸⁷ Justitiekottet framhöll i sin behandling av propositionen att domstolen måste vara försiktig att döma till fängelse där det finns anledning att misstänka att psykisk störning föreligger hos den tilltalade.⁸⁸

Det är endast fängelse som är utesluten som påföljd. Alla andra påföljder, sedan 1992 års reform även villkorlig dom, är i princip tillämpliga.⁸⁹ I praktiken kommer dock, enligt KBrB, överlämnande till rättspsykiatrisk vård att framstå som det lämpligaste påföljdsvalet. Även överlämnande till vård inom socialtjänsten eller enligt lagen (1988:870) om vård av missbrukare i vissa fall (LVM) kan aktualiseras. Huruvida dessa påföljder skall väljas avgörs naturligtvis av det faktiska vårdbehovet och möjligheten att tillgodose detta. Skyddstillsyn kan också ådömas om de allmänna förutsättningarna för denna påföljd föreligger enligt 30 kap. 9 § BrB. Det finns dock alltså ingen möjlighet att förena skyddstillsynen med fängelse. Däremot kan den kombineras med föreskrifter om t.ex. psykiatrisk behandling. Även kontraktsvård bör i vissa fall kunna ses som en lämplig påföljd för psykiskt störda lagöverträdare. Det finns inga inskränkningar mot att döma den psykiskt störde till böter, och

⁸⁷ Prop. 1990/91:58, s. 458

⁸⁸ 1990/91:JuU34, s. 29

⁸⁹ Prop. 1990/91:58, s. 479

därmed är det också möjligt att använda sig av strafföreläggande och ordningsbot i förevarande fall.⁹⁰

30 kap. 6 § stadgar vidare i bestämmelsens andra mening att den tilltalade skall vara fri från påföljd om rätten finner att inga av alternativen till fängelse är tillämpliga. KBrB påpekar att detta framförallt gäller om det inte föreligger något vårdbehov som kan tillgodoses genom rättspsykiatrisk vård eller skyddstillsyn. Den sjuke kan ha tillfrisknat vid tidpunkten för domen, eller så kan han, om det har gått en längre tid sedan brottet begicks, förhållit sig väl under den tidsperioden och därmed inte sägas vara i något direkt behov av vård. Det faktum att den tilltalade befrias från påföljd är emellertid inte att jämföra med ett frikännande. Han har fortfarande, vilket skall framgå av domen, gjort sig skyldig till en brottslig gärning. Förverkande eller annan särskild rättsverkan enligt 36 kap. 13 § BrB kan också inträda, även om brottspåföljd är utesluten. En person som har förklarats vara fri från påföljd med stöd av 30 kap. 6 § BrB kan föra talan mot domen i högre instans och då yrka på att bli frikänd från ansvar.⁹¹

6.2 Straffmildring enligt 29 kap. 3 § 1 st. 2 p BrB

I 29 kap. 3 § 1 st. 2 p BrB anges att det som en förmildrande omständighet vid bedömningen av straffvärdet, skall beaktas om den tilltalade till följd av psykisk störning eller sinnesrörelse eller av någon annan orsak haft starkt nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande. Om det är påkallat med hänsyn till brottets straffvärde får rätten i ett sådant tillstånd döma till lindrigare straff än vad som är föreskrivet för brottet. Det krävs inte att störningen har varit av allvarlig karaktär för att bestämmelsen skall kunna tillämpas.⁹²

6.3 Åtalsunderlåtelse enligt 20 kap. 7 § RB

Enligt förevarande bestämmelse får åklagare besluta att underlåta åtal för brott om psykiatrisk vård eller insatser enligt lagen (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS) kommer till stånd. En förutsättning för åtalsunderlåtelse är att man därigenom inte åsidosätter något väsentligt allmänt eller enskilt intresse. Det är inget krav att den misstänkte

⁹⁰ KBrB 30:6

⁹¹ KBrB 30:6

⁹² KBrB 29:3

led av en psykisk störning vid gärningstillfället. Den tilltalade behöver inte heller lida av en psykisk störning när man fattar ett beslut om nedläggning av åtalet. Huvudsaken är att vård i någon av de former som nämnts ovan kommer till stånd.⁹³

En nedläggning av åtalet får alltså inte åsidosätta ett väsentligt allmänt eller enskilt intresse. Ett sådant intresse kan vara att brottet är mycket grovt eller att saken behöver utredas inför domstol. Även ovisshet om hur gärningen rättsligt bör bedömas, intresset av att en särskild rättsverkan kommer till stånd eller starka målsägandeintressen kan också föranleda att åtal får anses påkallat.⁹⁴

Vid prövningen av huruvida åtal skall ske, är det också nödvändigt att bedöma om skyddsaspekterna blir tillgodosedda genom den vård som kan avses komma eller har kommit till stånd. En sådan bedömning gäller framförallt de brottslingar som begått brott mot annans personliga säkerhet under inflytande av en psykisk störning. De faktorer som är av betydelse är i första hand brottets art och den misstänktes sjukdomstillstånd. Om åklagaren finner att det saknas erforderliga garantier för att skyddsaspekterna blir tillräckligt väl tillgodosedda genom den tänkta vårdformen, bör åtalsunderlåtelse inte medges.⁹⁵

Åtalsunderlåtelse torde i främst bli aktuellt i de fall där den misstänkte var föremål för vård redan när brottet begicks eller när vård har kommit till stånd efter brottet. Åklagaren kan också besluta om åtalsunderlåtelse när vården börjar förebredas. Även om bestämmelsen i första hand tar sikte på situationer där lagöverträdaren blir föremål för slutna psykiatrisk vård eller vård enligt LSS, kan den, om än med viss försiktighet, tillämpas även i de fall där öppen psykiatrisk vård är aktuell.⁹⁶

Eftersom åtalsunderlåtelse inte får meddelas i de fall där man riskerar att åsidosätta ett väsentligt allmänt eller enskilt intresse kan det antas att åtgärden i första hand kommer att tillämpas vid bagatellförseelser. I 1990/91 års proposition uttalade sig departementschefen härom och menade då att åtalsunderlåtelse i sådana fall ofta kan bedömas på samma sätt som när gärningsmannens beskaffenhet inte avviker från det normala. En viss hänsyn till själslig abnormitet kan dock tas ibland vid prövning av frågan om åtalsunderlåtelse enligt 20 kap. 7 § första stycket 1 eller 2 p RB (bötesbrottslighet respektive ersättning för villkorlig dom).⁹⁷

I sammanhanget bör också påpekas att 20 kap. 7 a § RB stadgar att beslut om åtalsunderlåtelse kan meddelas även sedan åtal har väckts, om det kommer fram sådana

⁹³ Prop. 1990/91:58, s. 483

⁹⁴ SOU 2002:3, s. 151

⁹⁵ SOU 2002:3, s. 151 f. och Prop. 1990/91:58, s. 483

⁹⁶ SOU 2002:3, s. 152

⁹⁷ Prop. 1990/91:58, s. 485

uppgifter som, om de förelegat eller varit kända vid tiden för åtalet, skulle ha föranlett åtalsunderlåtelse. Det är dock inte möjligt att besluta om åtalsunderlåtelse om den tilltalade motsätter sig det eller om dom redan har fallit.

6.4 Nedläggning av förundersökning

I 23 kap. 4 a § RB framgår det att en förundersökning får läggas ned under vissa förutsättningar, bl.a. om det kan antas att åtal för brottet inte kommer att ske till följd av bestämmelserna om åtalsunderlåtelse i 20 kap. 7 § RB. Även i detta fall är det en förutsättning att något väsentligt allmänt eller enskilt intresse inte åsidosätts genom nedläggningen av förundersökningen. För åtalsunderlåtelse krävs i princip att det råder klarhet i ansvarsfrågan. Något motsvarande krav finns dock inte uppställt för att en förundersökning skall kunna läggas ned vid förutsedd åtalsunderlåtelse.⁹⁸

6.5 Överlämnande till rättspsykiatrisk vård

Enligt 31 kap. 3 § 1 st. BrB får den som lider av en allvarlig psykisk störning, överlämnas till rättspsykiatrisk vård, om påföljden inte bedöms kunna stanna vid böter. En förutsättning för detta är att det, med hänsyn till hans psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt, är påkallat med att han är intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård, som är förenad med frihetsberövande och annat tvång. Det krävs inte att brottet har begåtts under inflytande av den psykiska störningen, utan det är tillräckligt att ett behov av tvångsvård hos den tilltalade föreligger vid tidpunkten för domen.⁹⁹

Av bestämmelsens andra stycke framgår att rätten får besluta om särskild utskrivningsprövning enligt lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård (LRV), under förutsättning att det till följd av den psykiska störningen finns risk att han återfaller i brottslighet, som är av allvarligt slag. Med risk för brottslighet av allvarligt slag avses, enligt Grönwall och Holgersson, brott som riktar sig mot eller innebär fara för liv, hälsa och säkerhet, t.ex. misshandelsbrott. Även grova egendomsbrott, narkotikabrott, spioneri eller skadegörelse kan sägas utgöra fall då särskild utskrivningsprövning skall göras. Brottslighet av lindrigare art, t.ex. ofredande motiverar dock knappast en sådan åtgärd.¹⁰⁰ För att kunna

⁹⁸ SOU 2002:3, s. 153

⁹⁹ Prop. 1990/91:58, s. 533

¹⁰⁰ Grönwall och Holgersson, s. 160

döma till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning krävs det också, till skillnad från bestämmelserna i paragrafens första stycke, att den tilltalade har begått den brottsliga gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning.

Enligt 12 § LRV skall vården upphöra för den som genomgår rättspsykiatrisk vård utan särskild utskrivningsprövning, om han inte längre lider av en allvarlig psykisk störning eller om det inte längre med hänsyn till hans psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård, som är förenad med frihetsberövande och annat tvång. Beslutet om vårdens upphörande fattas av chefsöverläkaren vid den enhet där patienten vårdas. Frågan om den rättspsykiatriska vårdens upphörande skall övervägas fortlöpande.

Rättspsykiatrisk vård enligt 12 § LRV får enligt 13 § pågå under högst fyra månaders tid. Efter ansökan av chefsöverläkaren får länsrätten medge att den rättspsykiatriska vården fortsätter utöver den nämnda längsta tiden. Medgivande till förlängning av vårdtiden får lämnas för högst sex månader åt gången. Ansökan om förlängning av vårdtiden skall ha kommit in till länsrätten innan tiden för gällande beslut om rättspsykiatrisk vård har löpt ut. Patienten har, enligt 18 § 2 p LRV, rätt att överklaga avslag på en begäran att vården skall upphöra i fall som avses i 12 §, d.v.s. ett beslut fattat av chefsöverläkaren. Om länsrätten har fattat beslut om att vården skall fortsätta utöver de tidsgränser som nämnts ovan, får det överklagas av den enskilde enligt vanliga förvaltningsrättsliga principer. Chefsöverläkaren får dock inte överklaga ett beslut fattat av rätten i detta avseende.

Beträffande den som har ådömts rättspsykiatrisk vård *med* särskild utskrivningsprövning stadgar 16 § LRV att vården skall upphöra när

1. det inte längre till följd av den psykiska störning som föranlett beslutet om särskild utskrivningsprövning finns risk för att patienten återfaller i brottslighet som är allvarligt slag och
2. det inte heller annars med hänsyn till patientens psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård, som är förenad med frihetsberövande och annat tvång.

Beslut om upphörande av rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning fattas av länsrätten efter anmälan av chefsöverläkaren eller efter ansökan av patienten. Överläkaren skall inge en anmälan så fort han bedömer att den rättspsykiatriska vården kan upphöra och under alla omständigheter senast fyra månader efter det att vården påbörjades. Därefter skall

anmälan göras inom var sjätte månad från den dag rätten senast meddelade beslut i frågan. Den enskilde får överklaga rättens beslut enligt vanliga förvaltningsrättsliga regler. Även allmän åklagare äger enligt 20 § p 3 LRV rätt att överklaga beslut om att vården skall upphöra, förutsatt att han före beslutet har anmält till rätten att överklagande kan komma att ske.

Brottmålsdomstolen kan alltså inte döma till en viss minsta eller längsta vårdtid. I de fall där särskild utskrivningsprövning är för handen, baseras istället vårdtidens längd på en bedömning från förvaltningsdomstolens sida huruvida risken för återfall och patientens psykiska tillstånd motiverar ett fortsatt frihetsberövande.

Det bör också påpekas att även den som ursprungligen har dömts till fängelse och är intagen i kriminalvårdsanstalt kan ges rättspsykiatrisk vård. Förutsättningarna för detta, enligt 4 § LRV, är att

1. han lider av en allvarlig psykisk störning
2. han med hänsyn till sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt har behov av psykiatrisk vård, som kan tillgodoses genom att han är intagen på en sjukvårdsinrättning, och
3. han motsätter sig sådan vård eller det till följd av hans psykiska tillstånd finns grundad anledning att anta att vården inte kan ges med hans samtycke.

Vården skall jämlikt 12 § LRV pågå så länge ett vårdbehov existerar och allra längst fram till det att frigivning sker (15 § p 4). Den som är intagen i kriminalvårdsanstalt har, precis som alla andra medborgare i samhället, även rätt till frivillig psykiatrisk vård.

6.6 Rättspsykiatrisk undersökning m.m.

Enligt 1 § lag (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning (LRPU), får rätten besluta om rättspsykiatrisk undersökning i syfte att kunna bedöma

1. om det finns medicinska förutsättningar att överlämna den misstänkte till rättspsykiatrisk vård enligt 31 kap. 3 § BrB, eller
2. om den misstänkte har begått gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning.

Beslut om rättspsykiatrisk undersökning får, enligt 2 § LRP, bara meddelas om den misstänkte har erkänt gärningen eller övertygande bevisning har förebragts om att han har begått den. Sådant beslut får dock inte meddelas om påföljden för brottet bedöms kunna stanna vid böter. Med ”gärningen” avses här de objektiva rekvisiten i en gärning. Det är således inte nödvändigt att man har slagit fast att även de subjektiva rekvisiten är uppfyllda innan man beslutar om en rättspsykiatrisk undersökning. SOU 2002:3 pekar på att det tvärtom kan vara en uppgift för undersökningen att klarlägga förekomsten av uppsåt hos gärningsmannen.¹⁰¹ En rättspsykiatrisk undersökning får dock inte utföras enbart i syfte att avgöra om det finns förmildrande omständigheter p.g.a. den tilltalades psykiska tillstånd som kan påverka straffmätningen enligt 29 kap. 3 § 1 st. 2 p BrB.¹⁰²

För att rätten skall kunna döma till rättspsykiatrisk vård *med* särskild utskrivningsprövning är det ett krav att en rättspsykiatrisk undersökning har gjorts i målet, enligt 3 § LRP. En sådan undersökning behövs dock inte om den misstänkte redan genomgår rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning och domstolen har inhämtat utlåtande i de avseenden som anges i 1 § från den chefsöverläkare som är ansvarig för vården.

Angående möjligheten att överlämna den tilltalade till rättspsykiatrisk vård *utan* särskild utskrivningsprövning, säger 4 § LRP att rätten skall inhämta antingen en rättspsykiatrisk undersökning eller ett läkarintyg enligt 7 § lagen (1991:2041) om särskild personutredning i brottmål m.m., som omfattar de medicinska förutsättningarna för att döma till sådan påföljd (s.k. § 7-intyg). Inhämtande av ett § 7-intyg kan bli aktuellt i de situationer där en psykiatrisk utredning framstår som nödvändig, samtidigt som det inte finns skäl till att förordna om en så ingripande åtgärd som en rättspsykiatrisk undersökning. Ett § 7-intyg fordrar alltså inte en lika djupgående undersökning av den enskildes situation som en rättspsykiatrisk undersökning innebär. 7 § personutredningslagen stadgar att intyget skall avges av en läkare och skall, om rätten särskilt anger det i förordnandet, omfatta de medicinska förutsättningarna för att överlämna den misstänkte till rättspsykiatrisk vård utan särskild utskrivningsprövning.

I SOU 2002:3 framgår emellertid att det inte enbart är rätten som har möjlighet att besluta om en undersökning. Åklagaren eller den tilltalade själv kan begära att en läkare yttrar sig över den enskilde. Vidare bör det påpekas att om allmänt åtal inte väckts, får beslut om utredning enligt 7 § personutredningslagen meddelas endast i de fall där den misstänkte har

¹⁰¹ SOU 2002:3, s. 150

¹⁰² KBrB 31:3

erkänt gärningen eller där det annars finns sannolika skäl för misstanken att han har begått brottet.¹⁰³

Slutligen bör nämnas att domstolen har möjlighet att inhämta ett yttrande över ett § 7-intyg eller en rättspsykiatrisk undersökning av socialstyrelsens rättsliga råd. Om det behövs skall rättsliga rådet komplettera utredningen. Rådet får uppdra åt en viss läkare att utföra kompletteringen. Bestämmelser härom ges i 12 § LRPU och 8 § förordningen (1996:570) med instruktion för socialstyrelsen. I praxis har så skett i bl.a. **NJA 2004 s. 702** (angående åtalet för mordet på utrikesminister Anna Lindh).

6.7 Begreppet allvarlig psykisk störning

I BrB talade man innan reformerna i början av 1990-talet om sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses som jämställd med sinnessjukdom. I SOU 1977:23 definierades begreppen på följande sätt. Med *sinnessjukdom* avsågs en sjuklig förändring av själslivet av mera djupgående natur, d.v.s. psykoser. *Sinnesslöhet* betecknade en kvalificerad form av intellektuell utvecklingshämning, beroende på medfödda brister eller på skador och sjukdomar under barndomen, som var så djupgående att den oundvikligen medförde en särställning för vederbörande i förhållande till andra människor i samhället.¹⁰⁴ Termen ”*annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses som jämställd med sinnessjukdom*”, det s.k. jämställdhetsbegreppet, omfattade enligt SOU 1996:185 allvarligare fall av personlighetsstörningar och en del starkt ångestladdade eller kroniska och invalidiserade neuroser samt svårare defekter efter t.ex. avklingad sinnessjukdom eller hjärninflammation eller till följd av ålderdomsförändringar. Tillämpningen av jämställdhetsbegreppet gav emellertid upphov till en icke enhetlig praxis. Bl.a. kom personlighetsstörda (t.ex. psykopater) att särbehandlas i vida större utsträckning än vad som var avsikten vid jämställdhetsbegreppets tillkomst, även om domstolarna sedan slutet av 1970-talet kom att bli mer restriktiva när det gällde att beteckna ett tillstånd som jämställt med ett sinnessjukdom.¹⁰⁵

Inom den allmänna tvångsvårdslagstiftningen, den då gällande lagen (1966:293) om beredande av sluten psykiatrisk vård i vissa fall (LSPV), användes parallellt med den straffrättsliga regleringen begreppen psykisk sjukdom och därmed jämställd psykisk

¹⁰³ SOU 2002:3, s. 149

¹⁰⁴ SOU 1977:23, s. 119

¹⁰⁵ SOU 1996:185, del I, s. 497.

abnormitet. SOU 1996:185 påpekar att med *psykisk sjukdom* avsågs alla sjukdomar med psykiska symtom oavsett orsak, vilket innebar att såväl psykoser men även neuroser som olika typer av psykiska insufficiensstillstånd räknades in i begreppet. Psykisk sjukdom enligt LSPV hade alltså en vidare innebörd än sinnessjukdom, som ju bara omfattade psykoser. Begreppet *psykisk abnormitet jämställd med psykisk sjukdom* innebar att det förutom personlighetsstörningar innefattade defekter och invaliditetstillstånd efter olika slag av hjärnsjukdomar eller hjärnskador, där förändringar i personligheten ofta är ett starkt utmärkande drag. Även detta begrepp omfattade alltså en vidare personkategori än BrB:s jämställdhetsbegrepp.¹⁰⁶

Fr.o.m. 1991 års reformer används alltså begreppet ”allvarlig psykisk störning” som en sammanfattande benämning på de personer som omfattas av BrB:s fängelseförbud och som kan dömas till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. Också LPT innehåller begreppet allvarlig psykisk störning som en förutsättning för att vård skall kunna beredas enligt denna lag. Därigenom har man strävat efter att i terminologiskt hänseende åstadkomma överensstämmelse mellan den straffrättsliga regleringen och den administrativa vårdlagstiftningen. I propositionen framhölls att det övergripande syftet med reformerna var att anpassa lagstiftningen på området till den utveckling mot en starkt begränsad användning av tvångsvård som växt fram under senare tid och även anpassa den straffrättsliga särregleringen för lagöverträdare till nutida terminologi inom psykiatri.¹⁰⁷

Det påpekades vidare i propositionen att allvarlig psykisk störning är tänkt att ha en något snävare betydelse än termen psykisk sjukdom enligt LSPV, men samtidigt en något vidare innebörd än uttrycket sinnessjukdom i BrB. Vidare anförde departementschefen att en viktig konsekvens av den nya terminologin är att jämställdhetsbegreppet avskaffas. Enligt statsrådet var det en klar fördel att denna term, som ju genom åren kom att utsättas för omfattande kritik, kunde undvaras i lagstiftningen. Därmed står det också klart att en del av de fall som tidigare har kommit att omfattas av jämställdhetsbegreppet inte kommer att sorteras in under termen allvarlig psykisk störning.¹⁰⁸ Bland dem som fortsättningsvis faller utanför den straffrättsliga särregleringen finns då vissa personlighetsstörda lagöverträdare, bl.a. psykopater. De personlighetsstörda lagöverträdarna kan dock ofta finnas lida av en psykisk störning, om än inte av allvarlig karaktär. I dessa fall har alltså rätten att tillämpa bestämmelsen i 29 kap. 3 § BrB 1 st. 2 p om förmildrande omständigheter vid bedömningen

¹⁰⁶ SOU 1996:185, del I, s. 497

¹⁰⁷ Prop. 1990/91:58, s. 3 ff.

¹⁰⁸ Prop. 1990/91:58, s. 453

av straffvärdet, under förutsättning att den personlighetsstörde har haft starkt nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande.¹⁰⁹ Sammanfattningsvis innebar alltså införandet av begreppet allvarlig psykisk störning en utvidgning jämfört med den i BrB tidigare använda termen sinnessjukdom, samtidigt som den personkategori som kan bli föremål för fängelseförbudet inskränktes genom att jämställdhetsbegreppet utmönstrades ur lagstiftningen.

Enligt propositionen¹¹⁰ borde i första hand tillstånd av psykotisk karaktär, d.v.s. tillstånd med störd realitetsvärdering och symtom med av typen vanföreställningar, hallucinationer och förvirring, räknas som allvarlig psykisk störning. Till följd av en hjärnskada kan vidare en psykisk funktionsnedsättning av allvarlig art (demens) med störd realitetsvärdering och bristande förmåga till orientering i tillvaron uppkomma.

Även allvarliga depressioner med självmordstankar ansågs kunna utgöra exempel på en allvarlig psykisk störning, liksom svårartade personlighetsstörningar (karaktärsstörningar), t.ex. vissa invalidiserade neuroser och personlighetsstörningar med impulsgenombrott av psykoskaraktär.

Krisreaktioner, där dess påverkan på den psykiska funktionsnivån är så kraftig att den kan sägas vara av psykotisk art, räknas också in bland de allvarliga psykiska störningarna.

Till allvarlig psykisk störning bör vidare hänföras alkoholpsykos, såsom delirium tremens, alkoholhallucinos och klara demenstillstånd, så också de psykos som kan drabba narkotikamissbrukare. Även i andra situationer när en missbrukare har kommit in i ett allvarligt förvirringstillstånd och det föreligger en uppenbar fara för hans liv eller hälsa kan en allvarlig psykisk störning vara för handen. När en missbrukare har kommit in i ett svårartat abstinensstillstånd borde man åtminstone i vissa fall kunna tala om att vederbörande, under en kortare tid, lider av en allvarlig psykisk störning.

Enligt departementschefen är det ofrånkomligt att också framhålla att en psykisk funktionsnedsättning som beror på åldrande och som tar sig uttryck i s.k. åldersdement beteende kan vara så kraftigt att begreppet allvarlig psykisk störning är tillämpligt. I vissa exceptionella fall kan också personer som har fått en hjärnskada p.g.a. sjukdom eller yttre våld och som har lett till ett betydande och bestående begåvningshandikapp, omfattas av begreppet allvarlig psykisk störning. Så är fallet även för personer med barndomspsykos (i första hand autism). För psykiskt utvecklingsstörda gäller enligt 3 § LPT att enbart hämning i förståndsutvecklingen inte skall kunna utgöra grund för psykiatrisk tvångsvård i den

¹⁰⁹ SOU 1996:185, del I, s. 545

¹¹⁰ Uppräkningen nedan på vad som kan utgöra allvarlig psykisk störning är hämtad ur Prop. 1990/91:58, s. 86-87, 453

administrativa vårdlagstiftningen och därmed att man inte heller räknas in i den personkategori som kan komma ifråga för fängelseförbudet och rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. Även om fängelse inte är uteslutet för psykiskt utvecklingsstörda, påpekade departementschefen att frihetsberövande bör användas med stor försiktighet för denna personkategori. Skyddstillsyn och böter ansågs i första hand som lämpliga påföljder i detta avseende. De personer som kan sägas lida av en *kvalificerad* utvecklingsstörning omfattas dock av den straffrättsliga särregelringen.¹¹¹

Det framgår också i propositionen att bedömningen av huruvida en psykisk störning är allvarlig måste ske både utifrån störningens art och grad. En del typer av psykiska störningar är allvarliga till såväl art som grad. Vissa psykiska störningar, t.ex. schizofreni, får alltid anses som allvarliga till sin art men behöver inte nödvändigtvis vara allvarliga till sin grad och kan ha ett tämligen lindrigt förlopp. En del andra psykiska störningar, såsom depressioner, är inte alltid av allvarlig art, utan här måste hänsyn tas till störningens grad vid bedömningen av om en allvarlig psykisk störning föreligger. Det är nödvändigt att i varje enskilt fall göra en sammanvägning av arten av störningen och de symtom och yttringar i övrigt som belyser graden av störningen.

I sitt betänkande till propositionen uttalade justitieutskottet att uppräkningsen av de tillstånd som kan utgöra en allvarlig psykisk störning inte är avsedd att vara uttömmande. Istället måste en bedömning av om störningen är allvarlig alltid göras utifrån både störningens art och grad.¹¹²

6.8 Praxis

Viss praxis rörande psykisk störning och straffansvar har redan berörts under kap. 3.3.2, 4.2 och 5. Nedan följer ytterligare fall där förefintligheten av ett abnormtillstånd har haft betydelse för utfallet i målet.

I **NJA 1968 s. 389** hade en överfurir vid ett regemente, W, från sitt fönster skjutit med en pistol mot en befälskollega och två polismän som stod utanför bostaden. Åtalspunkterna omfattade bl.a. försök till dråp (skottet mot befälskollegan och de två poliserna) samt allmänfarlig vårdslöshet (W hade även skjutit ett flertal skott mot gatan utan det kunde visas att han hade siktat på någon). W hade befunnit sig i ett rustillstånd som inte närmare kunde definieras. Det ansågs hursomhelst att ett patologiskt rus inte förelåg. De åtalade gärningarna

¹¹¹ Prop. 1990/91:58, s. 531

¹¹² 1990/91:JuU34 s. 28

ansågs ha blivit utförda under inflytande av en psykisk abnormitet, dock ej av så djupgående natur att den måste jämföras med sinnessjukdom. W dömdes för framkallande av fara eftersom det inte kunde visas att han hade haft uppsåt att träffa någon. Påföljden bestämdes till skyddstillsyn med skyldighet att under prövotiden underkasta sig öppen psykiatrisk vård och avhålla sig från bruk av rusdrycker.

Det faktum att den tilltalade, G, i det ovan refererade NJA 1968 s. 500 ansågs ha en särpräglad personlighet, bl.a. genom att han visat prov på ”abnorm självhävdelse” och ”drag av disharmoni och omogenhet” i kombination med att han vid gärningstillfället befann sig i ett tillstånd av stark affekt, innebar inte att han för den skull begick de åtalade gärningarna under inflytande av sådan själslig abnormitet som avsågs i dåvarande 33 kap. 2 § BrB. Hinder mot att döma G till fängelse förelåg således inte. Däremot menade HD att G, med beaktande av dennes affekttillstånd, inte borde dömas till ett strängare straff än vad HovR:n hade bestämt. Det förefaller alltså som att HD i viss utsträckning menade att bestämmelserna i dåvarande 33 kap. 4 § 1 st. andra meningen BrB (nuvarande 29 kap. 3 § 1 st. p 2) om nedsättning av straff vid gärningar begångna under inflytande av själslig abnormitet var tillämpliga.

I NJA 1995 s. 48 ansågs den tilltalade, yrkesofficeren F, ha befunnit sig i ett tillstånd av psykotisk karaktär när han uppsåtligt berövade sju människor livet. Det psykotiska tillståndet, som utlösts av en viss alkoholkonsumtion, upphörde emellertid tämligen omgående efter det att gärningarna hade förövats och vid domstillfället ansågs inte F vara allvarligt psykiskt störd. Någon möjlighet att döma till rättspsykiatrisk vård förelåg alltså inte. Frågan uppstod om fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB var tillämpligt i förevarande fall. HD menade att fängelseförbudet, så som det kom att ta sig uttryck i BrB, i princip inte var avsett för tillfälliga och snabbt övergående abnormtillstånd av den sort F befann sig i. Bedömningen komplicerades emellertid av att man genom 1991 års reformer hade syftat till att åstadkomma principiell överensstämmelse mellan kriterierna för psykiatrisk tvångsvård, överlämnande till rättspsykiatrisk vård och fängelseförbudets tillämpning. HD påpekade att F, med hänsyn till sitt psykosartade tillstånd, sannolikt hade kunnat bli föremål för psykiatrisk tvångsvård om fråga om detta hade väckts vid tidpunkten för gärningarnas begående. Eftersom F antagligen hade kunnat tvångsomhändertas med stöd av bestämmelserna i LPT p.g.a. den allvarliga psykiska störning han led av, så borde han rimligen också komma ifråga för fängelseförbudet, trots att detta alltså inte var avsett för tillfälliga och snabbt övergående abnormtillstånd. HD menade emellertid att någon fullständig parallellitet mellan BrB:s bestämmelser och LPT inte kunde upprätthållas. Om fängelseförbudet generellt skulle anses omfatta även tillfälliga

psykosartade tillstånd utlösta av alkohol- och narkotikabrusning, skulle en ingripande förändring av den tidigare gällande ordningen ha åstadkommit, som inte närmare berörts i förarbetena till lagstiftningen och som inte rimligen kan ha varit åsyftad. Eftersom ett rusutlöst tillstånd av psykotisk karaktär som i F:s fall kan avklinga snabbt, skulle konsekvensen bli att varken fängelse eller rättspsykiatrisk vård kan utdömas ens vid synnerligen allvarlig brottslighet. HD bedömde således att F inte hade begått de åtalade gärningarna under inflytande av en allvarlig psykisk störning i den mening som avses i 30 kap. 6 § BrB. F ansågs visserligen, som en följd av det psykosartade tillståndet, ha haft starkt nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande. Med hänsyn till den synnerligen allvarliga brottslighet som F hade gjort sig skyldig kunde emellertid påföljden inte bestämmas till något annat än fängelse på livstid, bestämmelserna i 29 kap. 3 § 1 st. 2 p BrB till trots. Av domen framgick att F vid två tidigare tillfällen reagerat onormalt på alkoholintag. HD berörde dock inte närmare i sina domskäl frågan huruvida F:s abnorma tillstånd vid gärningstillfället kunde anses vara självförvållat.

Frågan om påföljden skulle bestämmas till fängelse eller rättspsykiatrisk vård uppkom även i NJA 1998 s. 162. Den tilltalade, O, hade gjort sig skyldig till mord på sin hustru. Det ansågs klarlagt att han handlat under inflytande av en psykisk störning. Den rättspsykiatriska undersökningen kom emellertid fram till att störningen inte kunde anses som allvarlig till sin karaktär. Socialstyrelsens vetenskapliga råd yttrade sig över undersökningen, och kom i sitt utlåtande däremot fram till att den psykiska störningen skulle bedömas som allvarlig. HovR:n dömde emellertid till fängelse eftersom man bl.a. menade att O:s uppträdande vid förhandlingen inte gav anledning att misstänka att han led av någon allvarlig psykisk störning. Enligt domstolen var dessutom risken för återfall begränsad eftersom O:s aggressioner hade riktats mot hustrun, men inte mot några andra personer, vilket medförde att sluten rättspsykiatrisk vård inte kunde komma i fråga. Vid förhandlingen i HD inkom socialstyrelsens rättsliga råd med ett kompletterande yttrande till det vetenskapliga rådets ursprungliga utlåtande. Det rättsliga rådets instämde i sitt yttrande att O hade begått brottet under påverkan av en allvarlig psykisk störning och att behovet av vård kvarstod. HD påpekade i sina domskäl att för den händelse att man inhämtat ett kompletterande yttrande från socialstyrelsen och detta avviker från den ursprungliga rättspsykiatriska undersökningen, skall socialstyrelsens utlåtande i allmänhet anses som mer tillförlitligt men samtidigt får inte domstolen undandra sig att jämföra och bedöma utlåtandena. Dessutom menade HD att stor försiktighet bör iakttas med att låta den tilltalades uppträdande vid huvudförhandlingen i domstolen inverka på bedömningen av det psykiska tillståndet hos den tilltalade.

Uppträdandet kan bero på olika faktorer som domstolen har svårt att överblicka. Vid en bedömning av den föreliggande utredningen kom HD fram till att O led av en psykisk störning som kunde sägas vara allvarlig till sin karaktär och att han även begått brottet under påverkan av denna störning. Påföljden bestämdes därför till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning.

I NJA 2001 s. 899 hade den tilltalade, N, gjort sig skyldig till bl.a. grov misshandel, grov våldtäkt samt olaga tvång mot en rad olika personer under ett förlopp av några timmars tid. Gärningarna begicks, i likhet med NJA 1995 s. 48, under påverkan av ett psykosartat tillstånd som utlösts av alkoholförtäring. I likhet med Flink var inte heller N att bedöma som allvarligt psykiskt störd vid domstillfället, varför det saknades möjlighet att döma till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning enligt 31 kap. 3 § BrB. Om man hade följt de principer som HD slog fast i NJA 1995 s. 48 skulle således N ha dömts till fängelse. Samtliga tre instanser fann dock att fängelseförbudet trots allt var tillämpligt. TR:n menade att fängelseförbudet var villkorslöst och att det inte kunde komma ifråga att döma till fängelse i strid med ett sådant lagfäst förbud på grundval av förarbetsuttalanden eller avsaknad av sådana. Angående resonemanget i NJA 1995 s. 48, pekade TR:n på att HD:s avgöranden är bindande för de lägre domstolarna endast i kraft av den sakliga tyngden i de skäl som åberopas till motivering. Det påpekades vidare att principerna i målet Flink inte heller hade vunnit efterföljd i praxis.¹¹³ Sammantaget ansåg sig TR:n förhindrad att ådöma N ett fängelsestraff. HovR:n menade i sina domskäl att HD:s resonemang i NJA 1995 s. 48 inte ägde giltighet i förevarande fall eftersom Flink i 1995 års fall vid ett par tidigare tillfällen fått indikationer på sin alkoholintolerans, medan N däremot aldrig tidigare hade reagerat på det sätt han gjorde vid gärningstillfället. N:s tillstånd kunde således inte anses som självförovållat och fängelseförbudet var därför, enligt HovR:n tillämpligt. HD refererade i sin dom till NJA 1968 s. 471 där den tilltalade, P, hade råkat in i ett alkoholutlöst, psykotiskt tillstånd. P hade, till skillnad från Flink, ingen anledning att räkna med sin starkt avvikande reaktion och kunde därför inte dömas till fängelse i enlighet med de då gällande bestämmelserna i 33 kap. 2 § BrB. Mot bakgrund av det anförda kunde inte heller N ådömas ett fängelsestraff och påföljden bestämdes därför till skyddstillsyn med föreskrift om att N skulle underkasta sig psykiatrisk behandling.

Ytterligare ett fall från HD där frågan om allvarlig psykisk störning har berörts är **NJA 2004 s. 702**, där den misstänkte, M, stod åtalad för mordet på utrikesminister Anna Lindh. M

¹¹³ Man hänvisade här till avgörandet i RH 2001:38. Se mer om detta rättsfall nedan.

dömdes i TR:n till fängelse på livstid efter att den rättspsykiatriska undersökningen konstaterat att gärningen inte begicks under påverkan av en allvarlig psykisk störning och att han inte heller vid domstillfället kunde betraktas som allvarligt psykiskt störd. När fallet togs upp i HovR:n valde domstolen att inhämta yttrande från socialstyrelsens rättsliga råd över den rättspsykiatriska undersökningen. Majoriteten i det rättsliga rådet (fyra av sex ledamöter) menade att M begick den åtalade gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning och att han alltså led av denna störning. HovR:n bestämde att M skulle överlämnas till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. HD yttrade i sin prövning av fallet att domstolen, i enlighet med vad som sägs i NJA 1998 s. 162, måste fästa stort avseende vid innehållet i ett utlåtande över rättspsykiatrisk undersökning. Har rätten dessutom inhämtat yttrande från socialstyrelsens rättsliga råd bör detta anses som det mest tillförlitliga för den händelse att rättsliga rådets utlåtande skiljer sig från den ursprungliga rättspsykiatriska undersökningen. Domstolen får dock inte undandra sig att jämföra och bedöma utlåtandena. Ibland kan det finnas olika meningar företrädda i yttrandena och domstolen får då pröva dessa mot varandra. Vidare kan hänsyn behöva tas till material i form av intyg och andra handlingar som tillkommit efter ett rättspsykiatriskt utlåtande eller ett yttrande av socialstyrelsen. Rätten skall dock inte självständigt göra någon medicinsk bedömning och åsätta den tilltalade en diagnos. I det förevarande fallet hade M efter domen i HovR:n, och medan han fortfarande befann sig i häkte i väntan på att domen skulle vinna laga kraft, överförts till en psykiatrisk klinik eftersom han hade klagat över psykotiska symptom. Med anledning av detta genomfördes en undersökning på kliniken, i vilken det konstaterades att M visserligen led av en psykisk störning men som för den skull inte kunde sägas vara av allvarlig karaktär.¹¹⁴ Man kunde i undersökningen inte påvisa att M verkligen erfor bl.a. de hallucinationer han uppgav sig vara drabbad av. Den undersökande läkaren menade att M snarare hade överdrivit sina symptom för att därigenom kunna få rättspsykiatrisk vård, något som skulle ligga linje med de psykopatiska drag M uppvisar. M:s påstående att han led av psykotiska symptom skulle alltså vara ett resultat av hans manipulativa karaktär. HD påpekade även att läkaren på den psykiatriska kliniken hade haft M under observation under en betydligt längre tid än vad socialstyrelsens rättsliga råd hade haft. Mot bakgrund av detta ansågs det rättsliga rådets utlåtande vara mindre relevant i jämförelse med det utlåtande som lämnats av den psykiatriska kliniken. Dessutom överensstämde detta yttrande med den ursprungliga rättspsykiatriska

¹¹⁴ Enligt den undersökande läkaren led M av en ”borderlinepersonlighetsstörning med narcissistiska och paranoiska drag och dessutom en antisocial personlighetsstörning med uttalade psykopatiska drag samt missbruk av bensodiazepiner”, symptom som inte uppfyller kriterierna för allvarlig psykisk störning.

undersökningen som låg till grund för TRn:s bedömning och som också pekade på att någon allvarlig störning inte var för handen i M:s fall. Vid en samlad bedömning menade HD att det inte fanns tillräckligt stöd för att M:s psykiska störning vid brottstillfället var eller nu är av psykotisk karaktär. Det är klarlagt att M lider av en personlighetsstörning men inte att denna är så svårartad att den utgör eller vid brottstillfället utgjorde en allvarlig psykisk störning. Visserligen hade M, med hänsyn till sin psykiska störning, haft nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande, men omständigheterna var trots detta ändå inte sådana att skäl för att sätta ned straffet enligt 29 kap 3 § 1 st. 2 p BrB förelåg. Påföljden bestämdes därför till fängelse på livstid.

Frågan om ett tillfälligt förvirringstillstånd skall medföra att fängelseförbudet blir tillämpligt prövades även i **RH 2001:38**. Den tilltalade, J, hade efter en viss alkoholkonsumtion reagerat avvikande på ett sätt som innebar att han kunde sägas lida av en allvarlig psykisk störning. I sitt förvirrade tillstånd hade han klättrat upp på en byggnadsställning och därifrån försökt knuffa ned två poliser som också klättrat upp på ställningen i syfte att omhänderta honom. Det ansågs styrkt att J uppsåtligen hade försökt beröva polismännen livet, och han fälldes därför för försök till dråp. Frågan uppkom vilken påföljd J skulle dömas till. Eftersom han saknade vårdbehov vid tillfället för domen kunde han inte dömas till rättspsykiatrisk vård. Vid tidpunkten för domen i förevarande fall hade HD ännu inte kommit med sitt avgörande i NJA 2001 s. 899. Det sistnämnda rättsfallet klargjorde alltså att den som lider av ett tillfälligt förvirringstillstånd, och som inte hade haft anledning att räkna med att han skulle hamna i detta läge, blir föremål för fängelseförbudet i 30 kap. 6 § BrB. Istället gällde alltså fortfarande de principer som gick att utläsa av NJA 1995 s. 48, d.v.s. att ett tillfälligt förvirringstillstånd inte skulle leda till att fängelseförbudet var tillämpligt och detta oaktat om det var självförvållat eller inte. Såväl tings- som hovrätten konstaterade emellertid att 30 kap. 6 § BrB innebar ett förbud mot att döma den som begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning till fängelse. Frågan om J:s tillstånd kunde sägas vara självförvållat berördes inte. Det framgår dock inte av referatet att han skulle ha drabbats av liknande reaktioner tidigare och att han därför borde ha räknat med sitt avvikande beteende. Eftersom det saknades skäl att döma till såväl villkorlig dom som skyddstillsyn kom J att gå fri från påföljd. HovR:n kan här, i viss mån, sägas ha föregått HD:s avgörande i NJA 2001 s. 899.

Bakgrunden till **RH 1995:150** var att den tilltalade, P, skulle omhändertas av två poliser och placeras i en polisbil. I polisbilens bagageutrymme fanns två polishundar bakom ett finmaskigt nät. När P, som led av hundfobi, blev varse om hundarnas närvaro drabbades han av starka ångestkänslor och satte sig därför till motvärn mot polismännen. Åtalet kom således

att gälla våldsamt motstånd. Hovrätten godtog P:s uppgifter om att han, vid åsynen av hundarna, hamnade i ett tillstånd där han inte var medveten om vad han gjorde och att han inte kunde kontrollera sitt agerande förnuftsmässigt. Mot bakgrund av detta ansågs P ha befunnit sig i ett sinnestillstånd som närmast kunde betecknas som tillfällig sinnesförvirring. Hovrätten menade dock att uppsåt till gärningen likväl förelåg. Frågan var då om P, p.g.a. sin hundfobi, ändå kunde gå fri från ansvar. I den dåvarande 5 kap. 5 § SL fanns det alltså en regel om att den som utan egen förskyllan hamnat i ett tillfälligt förvirringstillstånd inte kunde åläggas straffansvar. Lagrådet menade dock i sin behandling av förslaget till brottsbalken att en motsvarande regel var obehövlig i BrB eftersom de lagöverträdare som befann sig i ett tillstånd av tillfällig sinnesförvirring ändå aldrig kunde uppfylla kravet på uppsåt. Departementschefen uttalade dock i propositionen till BrP att de som, p.g.a. ett kortvarigt förvirringstillstånd, gått fria från ansvar i SL, skulle göra så även i den nyinstiftade BrB. Hovrätten påpekade att uppfattningen att den tillfälligt sinnesförvirrade aldrig kunde uppfylla kravet på uppsåt hade kommit att utsättas för kritik. Även i praxis, t.ex. NJA 1968 s. 471, hade man ju kommit fram till att uppsåt förelåg hos en lagöverträdare som led av ett kortvarigt förvirringstillstånd vid tidpunkten för brottet. Hovrätten menade vidare att en tillämpning av departementschefens uttalande om att den personkategori varom nu är fråga är befriad från straffansvar, vore att stödja sig på en utanför lagen reglerad ansvarsfrihetsgrund. Mot bakgrund av det anförda kom J att göras ansvarig för de begångna gärningarna.

I en dom från hovrätten över Skåne och Blekinge (**B 1018-05**) hade den tilltalade, O, bl.a. berövat en ung flicka och en vuxen kvinna livet 16 år tidigare. Den rättspsykiatriska undersökning som förelades TR:n kom fram till att O begått de åtalade gärningarna under inflytande av själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses jämförbar med sinnessjukdom.¹¹⁵ Socialstyrelsens vetenskapliga råd yttrade sig också i ärendet och kom i likhet med den rättspsykiatriska undersökningen fram till att O vid tidpunkten för gärningarnas begående omfattades av jämförbarhetsbegreppet. TR:n dömde ändå O till fängelse eftersom man menade att han under den period gärningarna begicks synes ha levt ett för sin omgivning tämligen normalt liv, något som skulle motsäga att han var psykiskt sjuk. Rätten tog också fasta på att den rättspsykiatriska undersökningen och utlåtandet från socialstyrelsens vetenskapliga råd hade olika uppfattning om exakt hur O:s psykiska sjukdom skulle diagnostiseras, även om man i och för sig var ense om att han led av en allvarlig psykisk störning och att gärningarna också hade begåtts under inflytande av själslig

¹¹⁵ Eftersom de åtalade gärningarna begicks 1989 hade alltså domstolarna att pröva om O uppfyllde den då gällande lagstiftningens terminologi istället för dagens begrepp "allvarlig psykisk störning".

abnormitet av så djupgående natur att den måste anses jämställd med sinnessjukdom. HovR:n menade emellertid i sin dom att det vägde lätt i sammanhanget att O, under den period gärningarna begicks, utåt sett levde ett normalt liv. Den rättspsykiatriska undersökningen och utlåtandet från socialstyrelsens vetenskapliga råd hade ju trots allt det gemensamt att båda undersökningarna kom fram till att O var psykiskt sjuk vid tidpunkten för brottens begående, låt vara att man har valt att etikettera tillståndet på olika sätt. Vidare hade socialstyrelsens råd yttrat sig över undersökningsmaterialet och låtit meddela att man anslöt sig till de andra undersökningarnas slutsatser. HovR:n påpekade också, i likhet med NJA 1998 s. 162, att domstolen måste fästa stor vikt vid ett rättspsykiatriskt utlåtande och andra yttranden i dessa frågor. Mot bakgrund av det anförda ansåg domstolen att O inte kunde dömas till fängelse. Eftersom vårdbehovet kvarstod vid domstillfället beslutades O:s påföljd till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning.

7. Prövningen av det subjektiva rekvisitet vid psykisk störning

För att ett brott skall anses föreligga krävs det alltså att brottets objektiva sida har subjektiv täckning i form av uppsåt eller oaktsamhet. Att bedöma huruvida det subjektiva rekvisitet är uppfyllt är inte sällan en komplicerad uppgift när man har att göra med psykiskt normala personer. Att bedöma vad en psykiskt störd människa, t.ex. en person som lider av förvriden verklighetsuppfattning, har insett är än svårare.¹¹⁶ Inte desto mindre förutsätter ju alltså BrB att uppsåtskravet är uppfyllt för att det skall vara möjligt att utdöma t.ex. rättspsykiatrisk vård enligt bestämmelserna i 31 kap. 3 § BrB.

Med införandet av BrB kom alltså psykiskt störda att ses som vilka lagöverträdare som helst. Försättningsvis skulle alla ses som ansvariga för sina handlingar, utan hänsyn till förefintligheten av eventuell sinnessjukdom. Ett tidigare så centralt begrepp som tillräknelighet ansågs bygga på föråldrade föreställningar om ansvar och skuld och hade således ingen plats i ett modernt straffrättsystem, där individualpreventiva hänsyn kom att spela en viktig roll. Tillräknelighetsläran och straffriförklaringarna kom dock att leva kvar så till motto att sinnessjuka inte kunde dömas till fängelse. Icke desto mindre var man likväl principiellt sett ansvarig för sina handlingar, även om fängelsestraffet alltså var utesluten som påföljd.

Tidigare hade alltså det subjektiva rekvisitet hos en psykiskt störd lagöverträdare rönt förhållandevis lite intresse, eftersom denna personkategori ändå kom att bli föremål för straffriförklaringar. Om någon p.g.a. otillräknelighet under alla omständigheter gick fri från ansvar var det ju förstås av mindre betydelse att utreda förekomsten av uppsåt eller oaktsamhet hos lagöverträdaren. I det nya systemet krävdes det däremot att man kunde styrka uppsåt eller oaktsamhet för att kunna utdöma den rättspsykiatriska vård som ansågs vara ändamålsenlig som påföljd i det enskilda fallet. Trots att bedömningen av det subjektiva rekvisitet hos en psykiskt störd lagöverträdare kom att få ökad betydelse i BrB, berördes detta inte närmare i förarbetena, vilket påpekas av Björnberg och Björnberg.¹¹⁷

I kap. 3.3.2 konstaterades det att medvetandekravet måste vara uppfyllt för att uppsåt skall anses föreligga. Handlingar begångna under sömn eller hypnos räknas inte som medvetna handlingar och medför därmed inte heller att brott föreligger. Som vi såg i NJA 1968 s. 471

¹¹⁶ Jareborg 2001, s. 359

¹¹⁷ Björnberg Kjell och Joen Björnberg, Det subjektiva rekvisitet vid psykisk abnormitet – en rättspsykiatrisk angelägenhet? NTfK 1968, s. 277

kan dock uppsåt föreligga även om medvetandet är grumlat vid t.ex. förekomsten av patologiskt rus. Medvetandet får dock inte ha varit alltför grumlat för att uppsåtskravet skall vara uppfyllt. I NJA 1969 s. 401 frikändes ju den tilltalade då han inte bedömdes vara i sådan grad medveten om sitt handlande att uppsåt kunde anses föreligga. Även i en del hovrättsfall, bl.a. RH 62:85, 1994:78 och 1999:139, har den tilltalade inte befunnits vara i sådan grad medveten om sitt handlande att han kunde dömas för uppsåtligt brott (och inte heller för något oaktsamhetsbrott). Frågan är då vad som egentligen skall läggas i medvetandebegreppet. Den tilltalade i 1999 års fall, P, kan väl i och för sig sägas ha varit medveten om vad han gjorde. P förmådde med all sannolikhet ta in syn- och hörselintryck när han bl.a. misshandlade sin fru. I sitt förvirrade tillstånd hade P säkerligen också någon sorts vetskap om att det var sin fru han misshandlade och därigenom tillfogade henne smärta. Strikt taget skulle alltså P eller någon annan som befinner sig i en situation liknande P:s, kunna sägas ha uppsåt. Av referatet i RH 1999:139 framgår inte att P skulle ha handlat under inflytande av hallucinationer. Som Westin påpekar kan man emellertid tänka sig en situation där en person lider av s.k. imperativa hallucinationer, vilka kan ta sig uttryck i befallande röster. Dessa röster är inte sällan omöjliga att stå emot och den sjuke kan till slut hamna i en situation där han känner sig tvingad att lyda rösterna, trots att han därigenom begår en brottslig handling. I många andra straffrättsliga system skulle P och den som lider av imperativa hallucinationer förklaras som otillräkneliga utan att man behöver gå in på ett uppsåtsresonemang. Men i svensk rätt är det fullt tänkbart och till och med sannolikt att uppsåt anses föreligga i dylika fall.¹¹⁸ Nu har man alltså i vissa hovrättsdomar emellertid kommit fram till att uppsåt inte har förelegat i vissa fall där gärningsmannen har lidit av ett höggradigt förvirringstillstånd. Medvetenhetskravets innebörd har ansetts avse inte endast att gärningsmannen är medveten om att han gör något visst som utgör ett handlingsrekvisit i gärningen utan även att han skall ha ett *visst mått av förståelse av det sammanhang och den omgivning i vilken gärningen företas*.¹¹⁹ Dessa domar till trots får man ändå säga att rättsläget inte är helt klart i detta avseende. Om inte annat finns det bara ett avgörande från HD där frågan om uppsåt förelegat hos en psykiskt störd har besvarats nekande (NJA 1969 s. 401). Detta fall behandlade dessutom en sockersjuk person som råkat in i ett tillstånd av blodsockersänkning. Det är inte säkert att detta fall har bäring på andra, höggradiga förvirringstillstånd där den tilltalade har begått gärningen under inflytande av t.ex. ovan nämnda imperativa hallucinationer. Med andra ord tycks det alltså fortfarande inte vara

¹¹⁸ Westin, Håkan, En ansvarslös reglering av den galnes skuld. Skuldfrihet och ansvarslöshet, 1994, 217 f.

¹¹⁹ SOU 1996:185, del I, s. 505

helt uppenbart när en psykiskt störd lagöverträdare har handlat uppsåtligen och när han inte har gjort det. Ett visst mått av godtycke kan således befaras i dessa sammanhang.

Vissa menar att domstolarna snarast är mer benägna att finna förekomsten av uppsåt hos en tilltalad som lider av en psykisk störning. Westin hävdar att domstolarna har haft en tendens att utvidga uppsåtsbegreppet så att det krävs allt mindre av medvetenhet eller insikt hos gärningsmannen för att uppsåt skall anses föreligga. Bakgrunden till att domstolarna på detta sätt ”tänjer ut” uppsåtet skulle vara att man vill försäkra sig om det i och för sig vällovliga i att den tilltalade får den vård han är i behov av. Om den psykiskt störde lagöverträdaren däremot frias p.g.a. bristande uppsåt är risken stor att erforderliga åtgärder inte kommer att vidtas. Möjligheten finns att föranstalta om vård enligt LPT om förutsättningarna för detta är uppfyllda, men i praktiken kan det befaras att inte heller tvångsvård enligt den administrativa vårdlagstiftningen kommer till stånd.¹²⁰ Tidigare lagstiftning stadgade ju däremot att den som straffriförklarats efter att ha genomgått sinnesundersökning enligt sinnessjuklagen, skulle tas in för vård om förutsättningar för detta förelåg enligt samma lag. Även Björnberg och Björnberg kommer i en äldre studie (1968) fram till att domstolarna i vissa fall tenderar att något lättvindigt finna ett uppsåt hos den tilltalade.¹²¹

Att domstolarna i vissa fall väljer att frikänna p.g.a. bristande uppsåt och i andra situationer bedömer att uppsåt föreligger, trots att den tilltalades tankevärld vid tillfället för brottet kan ha varit klart verklighetsfrämmande, kan förstås tänkas bero på att den tilltalade inte anses ha något vårdbehov vid domstillfället i de förra fallen. I dessa situationer finns det alltså inget incitament för domstolen att ”hitta” ett uppsåt hos den tilltalade för att på så sätt få till stånd den vård som kan anses vara nödvändig. Icke desto mindre får det anses vara principiellt tveksamt att uppsåtsprövningen på det här sättet påverkas av vad som bedöms vara en lämplig påföljd för den tilltalade i det enskilda fallet. Istället bör bedömningen av uppsåtet hos den tilltalade styras av enhetliga normer, oavsett dennes psykiska status vid tillfället för domens avkunnande.

Westin pekar vidare på att den tilltalades erkännande regelmässigt läggs honom till last av rätten utan att det för den skull är klarlagt att han förstår vad det är han egentligen erkänner. Detta gäller oberoende av hur sjuk och förvirrad gärningsmannen än må vara. När sedan den rättspsykiatriska undersökningen genomförs visar det sig inte sällan att den tilltalade inte har

¹²⁰ Westin 1994, s. 222 f.

¹²¹ Björnberg och Björnberg, s. 288 ff.

förstått vad det innebär när han svarar ja på frågan om han erkänner det åklagaren lägger honom till last.¹²²

Det är svårt att utan vidare faktiskt fastslå i vilken utsträckning domstolarna på ett alltför lättvindigt sätt kommer fram till att uppsåt föreligger. Om inte annat har ju de artiklar som refereras ovan några år på nacken. Under alla omständigheter borde man dock kunna slå fast att undersökningarna pekar på en potentiell målkonflikt i det nuvarande systemet. Å ena sidan skall uppsåtet bedömas utifrån hur den tilltalade faktiskt har upplevt situationen och å andra sidan kan den tilltalade anses ha ett vårdbehov, som lättast blir tillfredsställt om rätten meddelar en fällande dom och därigenom ges möjlighet att föranstalta om rättspsykiatrisk vård.

Resonemanget ovan har pekat på de problem som BrB medförde såtillvida att psykiskt abnorma gärningsmän skall bedömas enligt samma måttstock som andra lagöverträdare, åtminstone vad gäller uppsåtsfrågan. Lagen är, påpekar Westin, skriven för normala människor som är mottagliga för straffhot och där frågan om uppsåt spelar en avgörande roll för att ett straff skall kunna utdömas.¹²³ Men även den psykiskt störde, som ofta är mer eller mindre oemottaglig för allmänpreventiva åtgärder, måste alltså i princip uppfylla kravet på uppsåt för att erforderlig vård skall komma till stånd. Man har alltså tagit ett straffrättsligt institut - uppsåt som ett bevis på skuld - och påfört detta system på de gärningsmän som anses böra särbehandlas, just för att de inte kan ådra sig skuld i samma mening som normala lagöverträdare. Med andra ord: förefintligheten av uppsåt är ett krav för att den psykiskt normale skall kunna ådra sig skuld och ett därpå följande straff. Det är däremot tveksamt om uppsåt borde krävas för att den psykiskt abnorme skall kunna beredas den vård han behöver. Huvudsaken borde vara att hans psykiska sjukdom *i sig* motiverar valet av påföljd. Men icke desto mindre är det alltså inte tillräckligt att ett vårdbehov föreligger för att rättspsykiatrisk vård skall kunna ges. Ett begånget brott, inklusive det subjektiva rekvisitet, är också nödvändigt i detta avseende. Och i ett sådant system finns det alltså åtminstone en potentiell risk att vård inte kan ges p.g.a. att uppsåt eller oaktsamhet inte kan styrkas.

¹²² Westin, Håkan, Om bedömning av uppsåt hos psykiskt avvikande lagöverträdare, Skuld och ansvar, 1985 s.

121

¹²³ Westin 1994, s. 224 f.

8. Särskilt om kortvariga förvirringstillstånd

Frågan om hur man skall behandla gärningar begångna under kortvariga förvirringstillstånd kan sägas vara ett av de områden inom hela straffrätten som har väckt mest diskussion. Inte minst för att uttalandena i förarbetena är något oklara och inte heller har fått någon efterföljd i praxis. Problemet med de tillfälligt förvirrade lagöverträdarna kom att bli extra uppmärksammat i samband med att prövningen av gärningarna i NJA 1995 s. 48. En fullt tänkbar utgång av målet var alltså att påföljden kunde ha stannat vid skyddstillsyn, trots att den tilltalade hade gjort sig skyldig till mord och försök till mord i flera fall.

Den tidigare gällande strafflagen (5 kap. 5 § 2 st.) stadgade att den som varit från sina sinnens bruk och begått brott gick fri från ansvar, under förutsättning att han råkat i detta tillstånd utan eget vållande. Strafflagsberedningen föreslog i sitt slutbetänkande (SOU 1956:55) Skyddslag att en liknande bestämmelse skulle införas i den nya brottsbalken.¹²⁴ Den principiella skillnaden mellan den gamla lagen och den föreslagna var att de lagöverträdare som inte varit vid sina sinnens bruk fortsättningsvis skulle anses ansvariga för brottet men helt undgå någon påföljd.¹²⁵ Betänkandet kom sedan att beredas inom regeringskansliet och den lagrådsremiss som lades fram 1960 kom också att innehålla ett sådant förslag om de tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdarna. I ett uttalande till remissen antog departementschefen i likhet med strafflagsberedningen att bestämmelsen i fråga skulle komma att tillämpas mycket sällan.¹²⁶ Den föreslagna bestämmelsen kritiserades emellertid av lagrådet, som inledningsvis konstaterade att det tänkta lagrummet i allt väsentligt överensstämde med den då gällande 5 kap. 5 § 2 st. SL. Man anförde vidare att enligt förarbetena till den gällande lagstiftningen avsågs med uttrycket ”från sina sinnens bruk” endast så höggradiga omtöckningstillstånd att gärningsmannen fullständigt saknat herravälde över sin vilja eller förmåga att inse handlingens betydelse. Begås en handling i ett sådant tillstånd kan den inte tillräknas den tilltalade som vare sig uppsåtlig eller vårdslös och således föreligger ingen brottslig gärning. Mot bakgrund av detta, menade lagrådet, var den föreslagna bestämmelsen om frihet från påföljd för de tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdarna, överflödig.¹²⁷ Eftersom den personkategori varom här är fråga *aldrig* kunde uppfylla det subjektiva rekvisitet behövde man inte heller ett särskilt lagrum rörande deras påföljdsval. Departementschefen godtog

¹²⁴ SOU 1956:55, s. 280 och 465

¹²⁵ SOU 1988:7, s. 156.

¹²⁶ Prop. 1962:10, s. C 365

¹²⁷ Prop. 1962:10, s. C 576

dessa invändningar och lät därför det tänkta lagrummet utgå i det slutliga förslaget.¹²⁸ Den föreslagna bestämmelsen innebar dock motsatsvis tolkad att kravet på uppsåt och oaktsamhet skall efterges vid *självförvållade* tillstånd. På lagrådets anmodan infördes därför en regel om detta genom att 1 kap. 2 § 2 st. BrB modifierades. Nämda lagrum kom på så sätt att få det innehåll som i sakligt hänseende gäller än idag.

Departementschefen kom dock att återvända till frågan om de tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdarnas straffansvar i propositionen till BrB:s promulgationslag (BrP). Om de tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdarna sades det:

I 2 st. av 5:5 SL stadgas om straffrihet för den som utan eget vållande tillfälligt råkat i sådant tillstånd att han är från sina sinnens bruk. Enligt BrB kommer gärning, som begås i sådant tillstånd, icke att betraktas som brott (jfr. 1:2; NJA II 1962, s. 16 och 508 f.); i fall av detta slag kommer således icke någon påföljd att ådömas efter BrB:s ikraftträdande.¹²⁹

Departementschefen tycks mena att gärningar begångna av den som tillfälligt är från sina sinnens bruk skall leda till ansvarsbefrielse för den tilltalade på samma sätt som i SL, d.v.s. gärningen betraktas inte som brott. Uttalandet skulle också kunna tolkas som att man här återknyter till strafflagsberedningens ursprungliga förslag om att tillfälligt sinnesförvirrade inte skulle ges formell ansvarsfrihet, men likväl helt befrias från varje form av påföljd. Vilken tolkning man ansluter sig till har emellertid ingen större betydelse. Det gör ju i princip detsamma om den tilltalade befrias från antingen straffansvar eller påföljd. Syftet med departementschefens uttalande synes dock under alla omständigheter ha varit att de tillfälligt sinnesförvirrade lagöverträdarna, som råkat i detta tillstånd utan egen förskyllan, skulle särbehandlas i den nyinstiftade brottsbalken på samma sätt som i SL.¹³⁰ Således kan det sägas att lagrådets remiss, som godtogs i propositionen till BrB angriper problemet på ett annat sätt än vad departementschefen gör i propositionen till BrP. I det förra uttalandet går alltså den tillfälligt sinnesförvirrade gärningsmannen fri eftersom han aldrig kunde ha haft anses ha haft subjektiv täckning för sitt agerande. I det senare yttrandet särbehandlas densamme genom att han per definition inte kan anses bära ansvar för sitt handlande, uppsåt eller ej.

Lagrådets utlåtande om att den som är tillfälligt sinnesförvirrad aldrig kan uppfylla det subjektiva rekvisitet har emellertid inte kommit till uttryck i HD:s praxis. Redan i NJA 1968 s. 471 ansågs ju uppsåt föreligga hos den tilltalade, som vid tillfället för brottet befann sig i ett

¹²⁸ Prop. 1962:10, s. 96 ff.

¹²⁹ Prop. 1964:10, s. 107

¹³⁰ Se Jareborg 2001, s. 359 f., SOU 1988:7, s. 161 och SOU 1996:185, del II, s. 314 för tolkning av departementschefens uttalande.

tillstånd av patologiskt rus. På senare år har man i t.ex. NJA 2001 s. 899 utan vidare utgått från att uppsåt föreligger, trots att gärningsmannen även i detta fall utförde de brottsliga handlingarna efter att ofrivilligt råkat i ett akut förvirringstillstånd, orsakad av alkoholkonsumtion. Som påpekats ovan i kap. 3.3.3 har ju också uppsåtsrekvisitet kommit att få en vidare innebörd än vad avsågs vid BrB:s tillkomst.

Man kan även ifrågasätta departementschefens uttalande i propositionen till BrP om att de tillfälligt sinnesförvirrade i likhet med regleringen i SL skall befrias från straffansvar. Yttrandet kan inte sägas ha kommit till uttryck någonstans i lagtexten. En motsatsvis tolkning av 1 kap. 2 § 2 st. BrB skulle möjligtvis kunna ge stöd åt denna tes. Den allmänt rådande hållningen i doktrinen tycks dock vara att nämnda lagrum inte har varit avsett att tolkas *e contrario*.¹³¹ Om man *utan* egen förskyllan hamnar i ett tillstånd av rus eller tillfällig sinnesförvirring skall det subjektiva rekvisitet prövas enligt vanliga regler. En motsatsvis tolkning av 1 kap. 2 § 2 st. BrB var ju i princip obehövlig eftersom lagrådet i propositionen till BrB alltså tänkte sig att den tillfälligt sinnesförvirrade ändå aldrig kunde uppfylla det subjektiva rekvisitet. I praxis har det emellertid ansetts att uppsåt förelegat vid kortvariga abnormtillstånd som inte uppkommit genom egen förskyllan (se bl.a. NJA 1968 s. 471 och NJA 2001 s. 899). Jareborg har i doktrinen hävdade att departementschefens yttrande skulle kunna röra sig om en utanför lagen förekommande grund för frihet från ansvar.¹³² Strahl menar dock att billighetsskäl talar för att man bör ta fasta på departementschefens yttrande och helt befria från straffansvar den som oförskyllt har hamnat i ett tillstånd av tillfällig sinnesförvirring.¹³³ Fängelsestraffkommittén uttalade i sitt betänkande (SOU 1988:7) Frihet från ansvar, att domstolarna bör iakttä största försiktighet när det gäller att tillämpa någon icke lagreglerad ansvarsfrihetsgrund.¹³⁴ Man menade också att det på straffrättens område är betänkligt med en rättsskapande verksamhet hos domstolarna även om den innebär att man inskränker det straffbara området. Detta gäller även, enligt betänkandet, om man stöder sig på uttalanden i lagförarbeten. Det är av vikt att de i straffrätten grundläggande intressena av legalitet, konsekvens, likformighet och förutsebarhet gör sig gällande även i fråga om undantag från straffbarheten.¹³⁵ Uttalandet i propositionen till BrP har, under alla

¹³¹ SOU 1988:7, s. 161 och SOU 2002:3, s. 157. Knut Sveri i Fri från påföljd, Festskrift till Hans Thornstedt, 1983 s. 680, menar dock att 1 kap. 2 § 2 st. BrB tvärtom går att tolka *e contrario*. Han har dock aldrig hört talas om att ett ärende avskrivits av åklagare med den motiveringen. Det framgår inte heller att domstolarna vid något tillfälle skulle ha ogillat ett åtal genom att hänvisa till en motsatsvis tolkning av nämnda bestämmelse.

¹³² Jareborg 1969, s. 353, not 102.

¹³³ Strahl 1976, s. 95

¹³⁴ SOU 1988:7, s. 129

¹³⁵ SOU 1988:7, s. 162. Se också JustR Håstads dissens i NJA 2001 s. 899, där han menar att uttalandet i förarbetena till BrP inte binder tolkningen av BrB. Departementschefens yttrande kan inte heller föranleda att

omständigheter, inte kommit till uttryck i praxis som en grund för ansvarsbefrielse i dylika situationer.¹³⁶

Sammanfattningsvis kan man säga att både lagrådets och departementschefens avsikt var att den tillfälligt sinnesförvirrade, som hamnat i detta tillstånd utan egen förskyllan, skulle gå fri från ansvar, om än att man baserade sina ställningstaganden på olika grunder (brist i det subjektiva rekvisitet respektive principiell ansvarsfrihet). Problemet är alltså att detta inte kan sägas ha kommit till uttryck i vare sig lagtext eller rättstillämpning. Som påpekats är det också tveksamt vilken legitimitet uttalandena i förarbetena har i detta avseende.

Tillräknelighetsläran och straffriförklaringarna ersattes ju emellertid av fängelseförbudet i och med BrB:s tillkomst. Förekomsten av tillfällig sinnesförvirring har i senare års praxis lett till att den som utan egen förskyllan hamnar i ett sådant tillstånd visserligen inte kan komma i åtnjutande av ansvarsfrihet, men i vart fall blir föremål för fängelseförbudets tillämpning. Efter avgörandet i NJA 1995 s. 48 var annars rättsläget närmast det att den tillfälligt sinnesförvirrade *inte* skulle komma ifråga för fängelseförbudet, eftersom man annars skulle ha åstadkommit ”en ingripande förändring av den tidigare gällande ordningen/.../som inte närmare berörts i förarbetena till lagstiftningen och som inte rimligen kan ha varit åsyftad.” HD:s beslut att inte tillämpa fängelseförbudet får dock, enligt Reimer, i minst lika hög grad ses mot bakgrund av att man ville slippa hamna i en situation där den tilltalade – skyldig till flertalet fall av mord och försök till mord - inte kunde ådömas vare sig fängelse eller rättspsykiatrisk vård.¹³⁷ Det förefaller alltså som att man tog mindre hänsyn till rättens materiella innehåll än den opinionsstorm som skulle kunna förväntas om F endast skulle ha givits t.ex. skyddstillsyn. Fängelseförbudet, så som det stadgas i 30 kap. 6 § BrB gör ju inte undantag för situationer där den allvarliga psykiska störningen endast är tillfällig av tillfällig natur. I doktrinen ansågs det att domen var logisk endast om det tillfälliga förvirringstillståndet F hamnat i kunde ses som självförvållat. HD:s domskäl var dock synnerligen knapphändiga i detta avseende.¹³⁸ Efter NJA 2001 s. 899 får dock rättsläget sägas vara klarlagt angående tillfälliga förvirringstillstånd och tillämpningen av fängelseförbudet. Till skillnad från F hade den tilltalade i 2001 års mål, N, inte hamnat i sitt abnormalt rus genom egen förskyllan. N hade visserligen konsumerat alkoholen frivilligt, men hade ingen anledning att räkna med den kraftigt avvikande reaktion som blev följden eftersom han inte

tillfällig sinnesförvirring, som uppkommit utan eget vållande, skall utgöra en ansvarsfrihetsgrund eftersom detta skulle strida mot BrB:s grundläggande överflyttning av tillräkneligheten från ansvars- till påföljdssidan.

¹³⁶ SOU 1996:185, del I, s. 558. Mig veterligen finns inte heller efter 1996 någon praxis där man hänvisar till departementschefens uttalande.

¹³⁷ Reimer 2002/03, s. 159

¹³⁸ Asp, Petter, Svensk rättspraxis 1995-2000, SvJT 2001 s. 935 f. och Jareborg 2001, s. 360

erfarit liknande reaktioner vid tidigare alkoholkonsumtion. Bedömningen komplicerades möjligtvis av att N befann sig i ett rusutlöst psykostillstånd. Reimer påpekar att dylika fall åtminstone under SL:s senare giltighetstid bedömdes som en sinnessjukdom och därför hänfördes till bestämmelsen i 5 kap. 5 § *första st.* SL om de *permanenta* förvirringstillstånden. Vid sådana tillstånd gjordes, till skillnad från de *tillfälliga* förvirringstillstånden i 5 kap. 5 § *andra st.* SL, ingen prövning av huruvida tillståndet var självförvållat. Den tilltalade straffriförklarades likväl i dessa fall. Skulle man ha följt denna praxis från SL:s senare era skulle rimligtvis N (och för all del även F) frikänns *utan* att man gjorde någon prövning av om han genom egen förskyllan försatt sig i sitt abnorma rustillstånd. Att HD trots detta valde att göra en prövning av om förvirringstillståndet var självförvållat eller inte, skulle möjligtvis kunna ses som en återgång till den ännu äldre praxis som enligt vissa innebar att patologiskt rus och andra tillfälliga akuta toxiska förvirringar sågs som en form av tillfällig sinnesförvirring i den mening som avsågs i 5 kap. 5 § 2 st. SL och som bara omfattade tillstånd som uppkommit utan egen skuld.¹³⁹

Under alla omständigheter torde man nu kunna slå fast att ofrivilliga förvirringstillstånd – patologiskt rus eller inte – medför att fängelseförbudet tillämpas, även om avsikten vid BRB:s tillkomst synes ha varit att den tillfälligt förvirrade snarare skulle gå helt fri från ansvar. Det kan också vara värt att nämna att HD redan i NJA 1968 s. 471 berör det faktum att den tilltalades patologiska rus är att bedöma som icke självförvållat vid tillämpningen av fängelseförbudet. Emellertid kan det först i och med avgörandet i NJA 2001 s. 899 sägas att HD fullt ut slår fast att icke självförvållade förvirringstillstånd medför att fängelseförbudet blir aktuellt. Reimer menar att HD:s tillvägagångssätt i och med 2001 års fall utgör ett exempel på ”distinguishing”. Med detta avses en tolkning i ett nytt rättsfall där man kraftigt begränsar och inskränker eller t.o.m. förändrar tillämpligheten av det äldre prejudikatet; i vissa fall i strid med dess ordalydelse, utan att man påstår sig ha gått emot utgången i detta. Enligt Reimer har också den av HD nu valda vägen lett till ett utifrån straffrättsliga synpunkter betydligt mer logiskt och rimligare rättsläge när det gäller rusutlösta psykiska störningar.¹⁴⁰

Ytterligare en aspekt av diskussionen kring tillfälliga förvirringstillstånd är frågan om strafflindringsregeln i 29 kap. 3 § 1 st. 2 p BrB är tillämplig i dessa fall. När det gäller de ofrivilligt abnorma torde det inte råda någon tvekan om att nämnda lagrum kan tillämpas på denna personkategori. Avseende de som har hamnat i sitt tillstånd genom egen förskyllan

¹³⁹ Reimer 2002/03, s. 157 f.

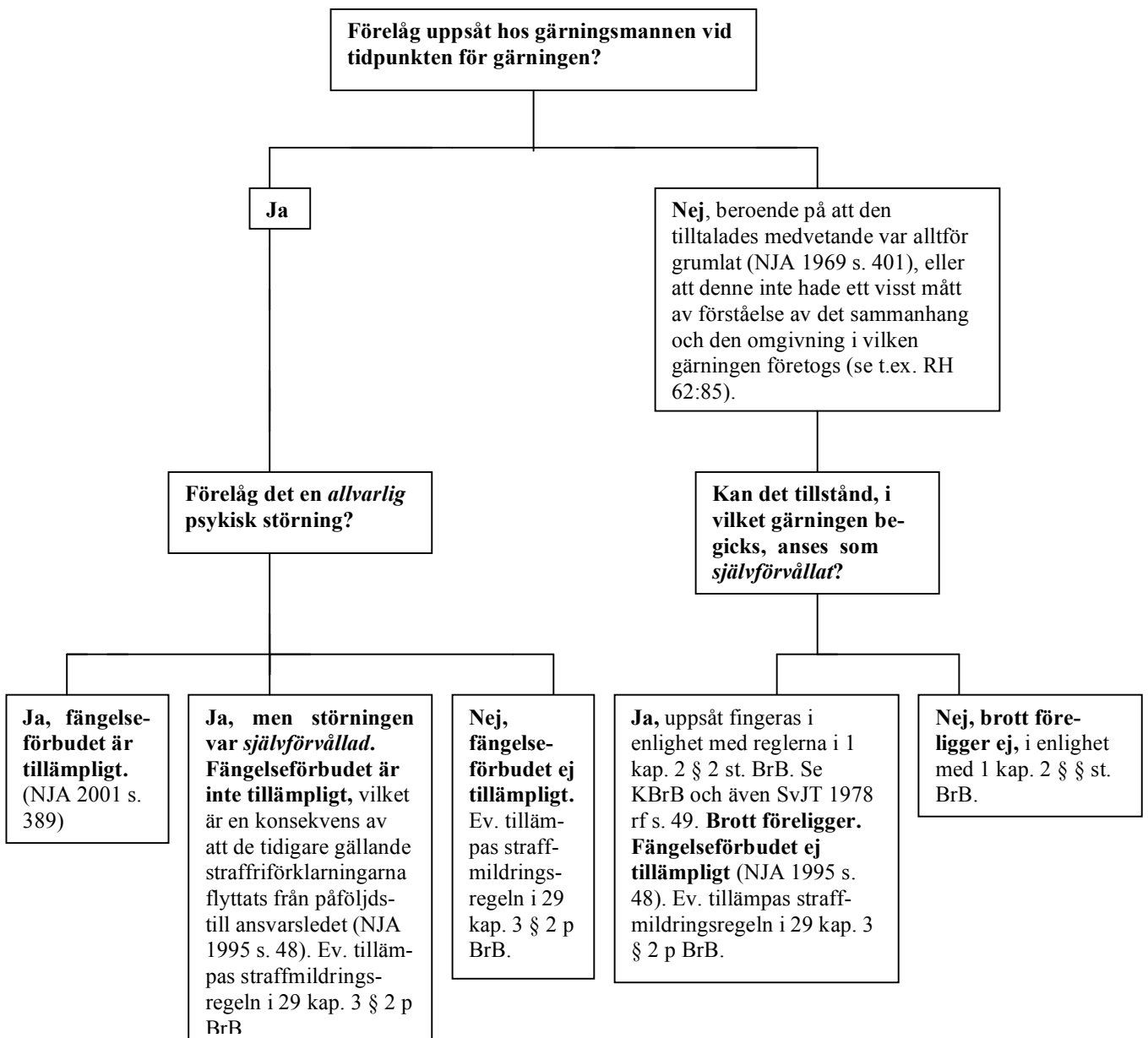
¹⁴⁰ Reimer 2002/03, s. 159

säger förarbetena att bestämmelsen då normalt inte är tillämplig. En gärningsman som framför en bil trots att han är extremt trött vid tillfället för färden åtnjuter inte mildare straff om han i detta tillstånd orsakar en trafikolycka. Det anförs vidare i propositionen att den som p.g.a. frivillig berusning har haft svårt att kontrollera sitt handlande skall bedömas på samma sätt som för närvarande sker i praxis (jfr. 1 kap. 2 § 2 st. BrB).¹⁴¹ Jag tolkar detta uttalande som att straffmildringsregeln i 29 kap. 3 § 1 st. 2 p BrB inte är tillämplig på frivilligt berusade personer, på samma sätt som att uppsåtet kan fingeras för denna personkategori. Tanken i båda fallen är ju att den som genom egen förskyllan berusar sig inte heller skall kunna dra några fördelar av detta. Förarbetena nämner inte uttryckligen hur t.ex. patologiskt berusade skall behandlas i detta avseende. Enligt min mening finns det dock skäl att anta att inte heller dessa kommer i åtnjutande av ett mildare straff om tillståndet har uppkommit genom att gärningsmannen frivilligt har valt att konsumera alkohol trots att han är medveten om att han kan komma att reagera avvikande på detta.

¹⁴¹ Prop. 1987/88:120, s. 175

9. Ett försök att sammanfatta frågan om straffrättsligt ansvar för psykiskt störda lagöverträdare

Jag har i den föregående texten redogjort för olika aspekter av frågan om psykiskt störda lagöverträdarens straffansvar. För att man lättare skall kunna finna svar på frågan hur en specifik situation skall behandlas presenterar jag nedan en modell som är tänkt att på ett förståeligt sätt åskådliggöra ämnet och som förhoppningsvis underlättar orienteringen i problemkomplexet kring psykiskt störda lagöverträdare. Utgångspunkten för schemat är att en brottslig gärning har begåtts i den meningen att i alla fall de objektiva rekvisiten är uppfyllda och att gärningsmannen vid tidpunkten för brottet led av någon form av psykisk störning.



Kommentar: För det fall att fängelseförbudet är tillämpligt finns alltså möjlighet att döma till rättspsykiatrisk vård om den allvarliga störningen består vid domstillfället (31 kap. 3 § 1 st. BrB). Om det finns risk för återfall i allvarlig brottslighet kan rätten, enligt 31 kap. 3 § 2 st. BrB, besluta om att den rättspsykiatriska vården skall förenas med särskild utskrivningsprövning.

Samtliga alternativ i schemat gäller för såväl kort- som långvariga tillstånd av psykisk störning. I praktiken torde dock den högra delen av schemat, där gärningsmannen saknat uppsåt p.g.a. sin störning, i första hand beröra kortvariga tillstånd. Det är antagligen svårt att hitta en lagöverträdare som har vållat en permanent störning, även om man i teorin kan tänka sig t.ex. en missbrukare som regelbundet använder läkemedel eller narkotika, trots att han är medveten om vad konsekvenserna kan bli, och till slut utvecklar en bestående psykisk störning.

Ovan refereras till SvJT 1978 rf s. 49 som ett exempel på där den tilltalades uppsåt har fingerats då förvirringstillståndet ansågs vara självförvållat. Enligt schemat skall då inte heller fängelseförbudet tillämpas. I 1978 års fall menade dock rätten att den tilltalade *inte* kunde dömas till fängelse eftersom han hade utfört gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Mot bakgrund av NJA 1995 s. 48 och NJA 2001 s. 899 får det numera antas att i ett liknande fall kommer visserligen uppsåtet att fingeras, men däremot föreligger inte heller något hinder att döma till fängelse, just för att tillståndet alltså uppkommit genom egen förskyllan.

Vad gäller den inledande frågan i schemat, d.v.s. om gärningsmannen hade uppsåt till den begångna gärningen, har alltså domstolarna i vissa fall gjort bedömningen att uppsåt inte förelegat och på den grunden ogillat åtalet, bl.a. i NJA 1969 s. 401, RH 62:85 och RH 1999:139. Men vad är det egentligen som säger att t.ex. den tilltalade i NJA 2001 s. 899, N, hade uppsåt när han gjorde sig skyldig till bl.a. grov misshandel och grov våldtäkt? Det verkar ju som att domstolarna åtminstone i vissa fall har varit mindre benägna att finna ett uppsåt hos den tilltalade när det beteende han har stått åtalad för har ansetts vara atypiskt för hans personlighet i vanliga fall. Av domskälen i 2001 års fall finns det emellertid ingenting som tyder på något annat än att de gärningar N gjorde sig skyldig till var honom totalt främmande. Samtliga instanser utgick dock från att N hade haft uppsåt till de åtalade brotten, utan att någon närmare prövning gjordes. Borde då egentligen inte uppsåtsfrågan ha prövats mer ingående än vad som faktiskt skedde i NJA 2001 s. 899? Med andra ord: schemat säger att *om* uppsåt inte föreligger skall detta fingeras under vissa omständigheter. Men det kan inte sägas exakt under *vilka* omständigheter uppsåt inte kan anses vara för handen. Den prövningen

måste fortfarande göras i varje enskilt fall, och då den praxis som finns på området inte kan sägas vara helt konsekvent finns det alltså en risk för att inte heller den fortsatta rättstillämpningen blir enhetlig i detta avseende. Dessutom kan det, vilket påpekades i kapitel 7, inte helt uteslutas att domstolarnas benägenhet att hitta ett uppsåt (eller i förekommande fall oaktsamhet) hos gärningsmannen är avhängigt av dennes vårdbehov. Det finns ju också en risk att den tilltalade utan vidare erkänner de gärningar som läggs honom till last, utan att det för den skull är klarlagt att han fullt ut förstår vad det innebär att göra detta.

10. Avslutande diskussion - ett system i behov av förändring?

Som ett av ytterst få rättssystem i världen har alltså det svenska avskaffat den principiella ansvarsfriheten för psykiskt abnorma lagöverträdare. Visserligen särbehandlas den allvarligt psykiskt störde så till vida att han inte kan dömas till fängelse, men icke desto mindre är han formellt sett ansvarig för sina handlingar och i det avseendet jämställd med vilken annan lagöverträdare som helst.

Bör då ett krav på tillräknelighet åter införas i den svenska straffrätten? I resonemanget ovan (se kap. 5) har argument anförts för och emot en sådan ordning. Bland de argument som har nämnts för tillräknelighetslärans återinförande är att skuldprincipen bättre tillgodoses i ett sådant system. Den som av någon anledning inte har kunnat rätta sig efter lagen skall inte heller straffas för detta. Dessutom finns ju alltså risken att domstolarna lite väl lättvindigt finner att uppsåt har förelegat hos den tilltalade trots att det vid en närmare granskning kan visa sig mer tveksamt om så verkligen är fallet. Anledningen till den något summariska uppsåtsprövningen skulle vara att domstolarna på det här sättet vill förvissa sig om att den psykiskt störde lagöverträdaren får den vård han behöver, något som möjligtvis skulle försvåras i praktiken om rätten fann sig tvingad att ogilla åtalet p.g.a. att det subjektiva rekvisitet inte kunde anses vara uppfyllt.

Jag vill mena att dessa argument är väl värda att ta på allvar. Det ligger något orimligt i att personer vars verklighetsuppfattning är starkt förvriden eller som styrs av impulser vilka är fullständigt omöjliga att stå emot, skall anses befinna sig på samma ansvarsnivå som mer normala lagöverträdare. BrB är ju - trots allt - i grund och botten skriven för den som kan styra över sina handlingar. Bara då, när en person verkligen har kunnat träffa ett val och därigenom valt att bryta mot en viss samhällelig norm, är det konsekvent att samhället kan uttrycka klander gentemot den enskilde i form av en domstols dom. Även om den psykiskt abnorme visserligen inte kan dömas till fängelse, förutsatt att hans störning varit tillräckligt allvarlig, anses han likväl bära ett principiellt ansvar för sitt handlande. Hans uppsåt är, trots att det brottsliga beteendet kan styras av fullkomligt irrationella motiv, lika mycket ”värt” som den friskes.

I början av denna uppsats (kap. 1.1) återgavs ett citat av Strahl, där det hävdades att det är vanskligt att dra någon absolut gräns mellan den psykiskt sjuke respektive friske. Någon idealmänniska som saknar egenheter finns alltså inte (och skulle en sådan person finnas är det snarare denne som skulle betraktas som udda p.g.a. sin totala felfrihet). Med andra ord är det

onekligen så att ett visst mått av godtycke uppstår när man drar gränsen för vem som skall betraktas som tillräknelig eller inte. Frågan är inte om man är psykiskt störd utan snarare om man är *tillräckligt* störd för att komma ifråga för straffrörelser. Detta godtycke skulle då kunna ses som ett argument mot ett återinförande av otillräknelighetsförklaringarna. Men bara för att det inte är helt lätt att göra denna gränsdragning innebär det inte att vi kan låta bli att göra den. Det är fortfarande bättre med ett system som visserligen innehåller ett visst mått av godtycke i frågan om vem som skall anses otillräknelig, än ett där man visserligen är konsekvent i synen på vem som är ansvarig eller inte för sina handlingar, men där denna konsekvens får orimliga följder i vissa fall.

Således är det önskvärt med ett system där hänsyn tas till om en lagöverträdare är tillräknelig eller inte. Samtidigt innebär alltså en sådan ordning att vi någonstans måste dra gränsen mellan den som kan anses ansvarig för sina handlingar respektive den som p.g.a. psykisk störning inte kan bära detta ansvar. I det nuvarande systemet går gränsen vid den som betraktas som allvarligt psykiskt störd. Den som begår en brottslig gärning under påverkan av en sådan störning kan alltså inte dömas till fängelse. Skall gränsen dras där även i ett framtida system baserat på tillräknelighet?

Psykansvarskommittén menar i sitt betänkande Psykisk störning, brott och ansvar (SOU 2002:3) att ett krav på tillräknelighet åter bör bli en brottsförutsättning i svensk rätt.¹⁴² En gärning bör då vara fri från ansvar endast om det är uppenbart att gärningsmannen inte har kunnat ta ansvar för sin handling. Först och främst avses med detta situationer där den tilltalade till följd av en akut psykos eller motsvarande sinnestillstånd haft en bristande realitetsvärdering av typen vanföreställningar eller konfusion (förvirring, medvetandegrubling) som varit avgörande för hans förståelse av gärningen. Gärningsmannen skall så att säga ha befunnit sig i en annan verklighet. Dessa situationer kan beskrivas som att gärningsmannen har *saknat förmåga att förstå gärningens innebörd*. Tillräknelighetskravet är således i huvudsak *insiktsrelaterat*. Det kan dock även tänkas att gärningsmannen verkligen har förstått gärningens innebörd men att han, beroende på sitt sinnestillstånd, har *saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse*. Som exempel kan anföras någon som lider av schizofreni med starka imperativa hallucinationer, där den drabbade upplever inre, starkt tvingande röster som är omöjliga att stå emot. Den som har handlat under påverkan av ett dylikt tillstånd bör inte heller utkrävas straffrättsligt ansvar, även om han strikt taget skulle kunna anses ha uppsåt till den begångna gärningen.

¹⁴² SOU 2002:3, s. 247 ff.

Det är således inte tillräckligt att gärningsmannen har lidit av vad vi skulle definiera som en allvarlig psykisk störning, eller ens av ett psykotiskt tillstånd. Man måste också göra en bedömning av om det aktuella tillståndet har lett till att den tilltalade har saknat förmåga att förstå gärningens innebörd eller om han har saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter en sådan förmåga. Det är inte enbart permanenta tillstånd som kan leda till den här stadgade ansvarsfriheten blir tillämplig. Även den som lider av t.ex. ett kortvarigt förvirringstillstånd kommer att omfattas. Svår utvecklingsstörning och allvarliga demenstillstånd kan också i vissa situationer befrias från straffansvar. Psykansvarskommittén förutser i sitt betänkande att det totalt sett kommer att röra sig endast om ett mycket begränsat antal fall per år som kommer att leda till ansvarsfrihet p.g.a. bristande tillräknelighet. Den stora majoritet av de lagöverträdare som i dagsläget bedöms som allvarligt psykiskt störda kommer således inte att bli aktuella för de tänkta straffrifyklaringarna. För denna personkategori kommer istället fängelseförbudet att avskaffas och fängelse kan således utdömas som en påföljd.

Är detta ett rimligt förslag? Ja, det tycker jag. Vi har sett hur de personer som inte har haft någon möjlighet att följa lagens ord i princip behandlas som vilka andra lagöverträdare som helst i BrB, vilket i vissa fall har fått orimliga konsekvenser. Den svenska strafflagstiftningen är skriven för mer eller mindre normala människor och då bör också rimligtvis åtminstone de mest abnorma gärningsmännen särbehandlas i ansvarshänseende, vilket inte är fallet idag. Den föreslagna modellen leder alltså till att de som inte borde bära ett straffrifytligt ansvar inte heller kommer att göra det, vilket principiellt sett är en förbättring jämfört med det nuvarande systemet.

Enligt betänkandet skall dock de allvarligt psykiskt störda personer som fortsättningsvis kommer att bedömas som tillräkneliga och som därmed kan dömas till fängelse, även i det nya systemet kunna bli föremål för rättspsykiatrisk vård. Förutsättningen är då att ett vårdbehov föreligger. Vården kommer då att ges under verkställigheten av fängelsestraffet, antingen i frivillig form enligt HSL eller i form av tvångsvård enligt LRV. Det bör återigen påpekas att den som är intagen på en kriminalvårdsanstalt redan idag har möjlighet att få psykiatrisk vård på frivillig väg. I ett framtida system kan antalet interner med psykiska problem väntas öka, eftersom endast en mindre andel av de personer som idag kommer ifråga för fängelseförbudet fortsättningsvis kommer att straffrifyklarar. Det är därför viktigt att kriminalvården bättre än idag klarar av att hantera frågor kring psykiskt störda. Ges vården inom ramen för LRV får den dömde avräkna vårdtiden på den psykiatriska kliniken från fängelsestraffet. Vård enligt LRV kan ges längst fram till det att tidpunkten för den villkorliga frigivningen inträder. Skulle behovet av vård kvarstå efter det att den intagne blivit villkorligt

frigiven, kan vård ges även fortsättningsvis, antingen i frivillig form enligt HSL eller tvångsvis enligt LPT. Har den dömd först har tillbringat en tid på en vårdanstalt och sedan förts tillbaka till fängelset skall han på nytt överföras till vårdanstalten om han återfaller i sjukdomen. Enligt Psykansvarskommittén är tanken att man skall kunna vandra fram och tillbaka mellan psykiatrisk vård och kriminalvården. Det som skall styra är vårdbehovet. Rättspsykiatrisk vård kommer därmed att avskaffas om en självständig påföljd och endast ges under verkställigheten för ett fängelsestraff.¹⁴³ Även detta är enligt min mening en rimlig ordning. Även om man formellt sett är straffrättsligt ansvarig för sina gärningar och därmed kan komma i fråga för ett fängelsestraff, vore det inhumant att utan vidare låsa in en psykiskt störd människa utan att ge vederbörande den vård han trots allt är i behov av. På det här sättet undviker man också den i dagens system inneboende risken att den som t.ex. har begått ett mycket grovt brott med ett straffvärde på flera års fängelse i teorin kan friges efter endast en kortare vistelse på en psykiatrisk klinik.

På samma sätt som att domstolarna i det nuvarande systemet i vissa fall tenderar att ”hitta” ett uppsåt hos den tilltalade fastän det i själva verket är tveksamt om subjektiv täckning föreligger, finns risken även i den föreslagna modellen att de personer som rimligen borde straffriförklaras istället kommer att bedömas som tillräkneliga. Anledningen till detta skulle vara att den tilltalade är i behov av psykiatrisk vård och att sådan i praktiken blir lättare att få till stånd om den tilltalade döms till påföljd. Trots detta menar Psykansvarskommittén att brottmålsdomstolen, i samband med att man beslutar om straffriförklaring, ändå inte skall kunna besluta om överlämnande till vård, även om ett sådant behov skulle kunna antas föreligga. Istället skall beslut om eventuell tvångsvård fattas i enlighet med de gällande beslutsvägarna i LPT och i förekommande fall frivillig vård enligt HSL. I detta sammanhang kan det vara värt att återigen påpeka att det innan BrB:s tillkomst var möjligt för den som bedömts som otillräknelig att ges vård som en följd av att en sinnesundersökning företagits inom ramen för en brottmålsrättegång (se kap. 5). Om sinnesundersökningen fann att den tilltalade var otillräknelig och även i behov av vård på sinnessjukhus, stadgade Sinnessjuklagen att gärningsmannen skulle tas in för sådan vård. Beslutet om vård på sinnessjukhus fattades alltså inte av brottmålsdomstolen. En motsvarande bestämmelse skulle enligt min mening vara lämplig även i ett framtida system baserat på tillräknelighet, så att man därigenom säkerställer att den otillräknelige ges den vård han är i behov och inte lämnas vind för våg efter att straffriförklaring skett.

¹⁴³ SOU 2002:3, s. 253 ff.

I ett nytt system baserat på tillräknelighetstanken bör också kodifieras det som har kommit att slås fast i praxis, d.v.s. att den som utan egen förskyllan har orsakat ett förvirringstillstånd inte skall fällas till ansvar (NJA 2001 s. 899). I det nuvarande systemet tar sig visserligen straffrifyklaringsarna uttryck i form av ett fangelseforbud. Oversatt till det foreslagna systemet kommer emellertid fangelseforbudet att ersattas av ansvarsbefrielse for den ofrivilligt forvirrade garningsmannen.

Jag kommer avslutningsvis att berora nagra konsekvenser av den nya ordning som har skisserats ovan. Ett av de mest uppmarksammade brottmalen pa senare tid i Sverige ar NJA 1995 s. 48 dar alltsa den tilltalade, F, under paverkan av ett psykosartat tillstand, uppsatligen berovade sju manniskor livet. Eftersom F inte led av en allvarlig psykisk storning vid tillfallet for domen stod det klart att han inte kunde adomas rattpsykiatrisk vard. Daremot begick han garningarna under paverkan av en sadan storning, vilket i princip omjliggor fangelse som pafoljd enligt bestammelsen i 30 kap. 6 § BrB. HD kom emellertid i sin dom fram till att en tillampning av fangelseforbudet i forevarande fall inte var tillampligt eftersom man annars skulle astadkomma en ingripande forandring av den tidigare gallande ordningen, som inte berorts narmare i forarbetena till lagstiftningen och som rimligen inte kan ha asyftats. I och med NJA 2001 s. 899 slog HD fast det som mojligten kan utlasas mellan raderna i 1995 ars fall; att tillstandet maste ha varit sjalvforvallat for att fangelseforbudet skall kunna asidosattas. Detta stammer också overens med vad som tidigare stadgades i 5 kap. 5 § 2 st. SL. I ett framtida system hade darmed den tilltalade i 2001 ars fall, N, gatt fri fran straffansvar eftersom hans tillfalliga rusutlostade forvirringstillstand med all sannolikhet hade lett till att han klassats som otillraknelig. Det innebar också att i den foreslagna modellen skulle en garningsman, som likt F skjuter ihjal flera manniskor under paverkan av ett psykosartat tillstand, helt befrias fran ansvar om den psykiska storningen inte kan betraktas som sjalvforvallad. Och darmed har vi alltsa inte kommit ifran risken att extremt grova valdsbrottslingar helt gar fria fran pafoljd, nagot som av manga har ansetts vara oacceptabelt och stotande for det allmanna rattsmedvetandet.

Men da maste man stalla sig fragan: vad ar alternativet? Skall vissa lagovertradare, som inte sjalv vallat det forvirringstillstand i vilket man begick brottet, ga fria sa lange garningen ar av mindre allvarlig karaktar, medan de som har gjort sig skyldiga till synnerligen allvarlig brottslighet daremot skall kunna adomas ett fangelsestraff? En uppdelning i tillraknelig respektive otillraknelig baserad enbart pa den brottsliga garningens karaktar (och darmed aven dess mediala exponering) skulle onekligen strida mot konformitetsprincipen. Det ar rimligtvis det tillstand man befann sig i och hur detta uppkom som skall avgora om ansvarsfrihet

inträder eller inte. Den skuld som gärningsmannen ådrar sig är avhängig av vilka möjligheter han hade att följa lagen och om han genom egen förskyllan försatt sig i ett otillräkneligt tillstånd, *inte den begångna gärningen i sig*. Med andra ord: en person som snattar en grillad kyckling i en matvarubutik under påverkan av ett tillfälligt psykosartat tillstånd bär i princip lika mycket skuld till den begångna gärningen som F skulle ha gjort om hans tillstånd inte kunde anses vara självförvållat. I ett system byggt på tillräknelighet kommer sannolikt den tilltalade att straffriförklaras i båda fallen, trots att den ena gärningen är bagatellartad och den andra är av synnerligen allvarlig natur. Men som sagt: det är alltså inte brottet i sig som avgör huruvida straffbarhet inträder.

När det gäller domslutet i NJA 1995 s. 48 kan man ana att HD:s ledamöter lade sina pannor i djupa veck för att slippa hamna i en situation där påföljden för F skulle resultera i skyddstillsyn. HD:s lösning, att hänvisa till tidigare gällande rätt och att det inte kan ha varit meningen att den nuvarande ordningen i princip skulle medföra ansvarsfrihet för den tilltalade, är de lege ferenda inget att anmärka på. Tvärtom är det fullt rimligt att den svenska straffrätten bör innehålla bestämmelser om att den som själv försätter sig i ett förvirringstillstånd och i detta begår brott, görs ansvarig fullt ut för sina gärningar. Problemet är att det får anses tveksamt om HD:s (något kreativa) lösning har stöd i lagen. I det tänkta system som skisserats i detta kapitel slipper domstolarna att på detta sätt tänja på den gällande lagstiftningen, eftersom den som genom egen förskyllan försatt sig i ett tillfälligt förvirringstillstånd också får bära ansvar för sina gärningar. Men hur skulle HD (eller någon annan domstol) reagera om man i framtiden skulle ställas inför en situation där t.ex. en yrkesofficer beväpnat sig med sitt automatvapen och med detta skjutit ihjäl fem personer, under påverkan av ett tillstånd som gör att han bör bedömas som otillräknelig och som han inte själv har vållat? Skulle man på samma sätt som i NJA 1995 s. 48 söka efter en ”konstruktiv” lösning för att på så sätt ändå kunna fälla den tilltalade och därigenom slippa handskas med den opinionsstorm som sannolikt skulle uppstå vid en straffriförklaring? Om detta kan man naturligtvis bara spekulera i. Men den hypotetiska situation som givits här visar att även i ett system baserat på tillräknelighet lär vi inte komma undan att rättstillämpningen stundom ger upphov till en omfattande offentlig debatt.

11. Källor

Offentligt tryck

Prop. 1962:10 med förslag till brottsbalk

Prop. 1964:10 med förslag till lag om införande av brottsbalken

Prop. 1987/88:120 Straffmätning och påföljdsval

Prop. 1990/91:58 Psykiatrisk tvångsvård m.m.

1990/91:JuU34 Psykiskt störda lagöverträdare

SOU 1953:14 Förslag till brottsbalk (Straffrättskommittén)

SOU 1956:55 Skyddslag (Strafflagsberedningen)

SOU 1977:23 Psykiskt störda lagöverträdare (Bexeliuskommittén)

SOU 1988:7 Frihet från ansvar. Om legalitetsprincipen och allmänna grunder för ansvarsfrihet (Fängelsestraffkommittén)

SOU 1996:185 Straffansvarets gränser del I och II (Straffansvarsutredningen)

SOU 2002:3 Psykisk störning, brott och ansvar (Psykansvarskommittén)

Böcker

Grönwall, Lars och Leif Holgersson, Psykiatrin, tvånget och lagen. En lagkommentar i historisk belysning till den psykiatriska tvångsvårdslagstiftningen år 2001. Stockholm 2001

Jareborg, Nils, Handling och uppsåt. En undersökning rörande dolusläran underlag. Stockholm 1969

Jareborg, Nils, Straffrättens ansvarslära. Uppsala 1994

Jareborg, Nils, Allmän kriminalrätt. Uppsala 2001

Leijonhufvud, Madeleine och Suzanne Wennberg, Straffansvar. Stockholm 2005

Strahl, Ivar, Den svenska kriminalpolitiken. Stockholm 1970

Strahl, Ivar, Allmän straffrätt i vad angår brotten. Stockholm 1976

Strömmerstedt, Monica, Med vett och vilja? Uppsåtets gränser i doktrin och rättspraxis. Stockholm 1987

Annan litteratur

Westerlund, Gösta, Stencilsamling i straffrätt m.m. Handelshögskolan i Göteborg vårterminen 2002

Artiklar

Asp, Petter, Svensk rättspraxis. Straffrätt 1995-2000. SvJT 2001 s. 935-936

Björnberg Kjell och Joen Björnberg, Det subjektiva rekvisitet vid psykisk abnormitet – en rättspsykiatrisk angelägenhet? NTfK 1968 s. 277-299

Heckscher, Sten, Tillräknelighet på nytt? Festskrift till Nils Jareborg. Uppsala 2002 s. 313-317

Lernestedt, Claes, Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten. JT 1996-97 s. 323-351

Reimer, Stefan, Fängelseförbudet och rus – en precisering i ljuset av ”Flink”. JT 2002/03 s. 151-159

Schütz-Gärdén, Bettina, Skuld, ansvar och tillräknelighet – svenska reformer ur ett tyskt perspektiv. NTfK 2000 s. 89-102

Strahl, Ivar, Straffansvar vid rus, SvJT 1965, s. 369-398

Sveri, Knut, Fri från påföljd. Festskrift till Hans Thornstedt. Stockholm 1983 s. 679-694

Wennberg, Suzanne, Behovet av straffrättslig särbehandling av psykiskt avvikande brottslingar – vad är myt och vad är verklighet? JT 1999/2000 s. 612-641

Westin, Håkan, Om bedömning av uppsåt hos psykiskt avvikande lagöverträdare. Skuld och ansvar. Uppsala 1985 s. 111-123

Westin, Håkan, En ansvarslös reglering av den galnes skuld. Skuldfrihet och ansvarslöshet. Helsingfors 1994 . 215-225

Internet

Kommentaren till brottsbalken på Norstedts juridiks webbplats:

[http://databaser.nj.se.ezproxy.ub.gu.se/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm\\$iefix=1819](http://databaser.nj.se.ezproxy.ub.gu.se/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm$iefix=1819)

Webplatsen besöktes 2005-03-19 kl. 21.45 för 1 kap. 2 §, 30 kap. 6 § och 31 kap. 3 § BrB och 2005-11-09, kl. 20.00 för 29 kap. 3 § BrB. Eftersom det alltså är fråga om en webbplats på Internet kan jag inte göra några sidhänvisningar. I uppsatsen refererar jag istället till det lagrum BrB-kommentaren avser, t.ex. KBrB 30:6 om källan är brottbalkskommentaren om 30 kap. 6 § BrB.

Rättsfall

Nytt juridiskt arkiv

1968 s. 389

1968 s. 471

1968 s. 500

1969 s. 401

1995 s. 48

1998 s. 162

2001 s. 899

2004 s. 176

2004 s. 702

Hovrättsfall

SvJT 1968 rf s. 75

SvJT 1978 rf s. 49

RH 176:81

RH 62:85

RH 1993:80

RH 1994:78

RH 1995:150

RH 1999:139

RH 2001:38

Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2005-07-05, B1018-05

Bilaga - 5 kap. 5 § SL i dess lydelse innan BrB:s tillkomst

Ej må någon fällas till ansvar för gärning som han begår under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses jämförd med sinnessjukdom.

Har någon utan eget vållande tillfälligt råkat i sådant tillstånd, att han är från sina sinnens fulla bruk, må straff ej heller ådömas för gärning, som han i det tillståndet begår.